

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdullayev Orxan Nadir

**“Müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə resurslarının
artırılması istiqamətləri”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər

i.e.n.İ.Ə.Mirzəyev

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n. prof. A.M.Kərimov

Kafedra müdiri

i.e.d. prof. M. X. Həsənlı

BAKİ - 2015

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı:

Müəssisələrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi cəhətdən dayanıqlı maliyyə potensialının formalaşması, müəssisənin öncül istiqamətləri üzrə onların səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, maliyyə potensialının təşəkkülü məsələsi zəngin məzmununa malik olan mürəkkəb, sistemli bir problemdir. Bu problemin tərkib hissələri kimi hər şeydən əvvəl maliyyə resurslarının əmələgəlmə və reallaşma mexanizmlərinin aşkarlanması, maliyyə resurslarının strukturunun optimallaşdırılması vəzifələrinin müəyyən edilməsi və onların həlli istiqamətlərinin üzə çıxarılması çıxış edir.

Maliyyə resurslarının formalaşması və ondan səmərəli istifadə olunması hər bir müəssisənin inkişafının (likvidlik və dayanıqlıq göstəricilərinin yüksək olması) və müəssisənin böyük müəssisələr arasında səmərəli inteqrasiyasının təmin olunmasının, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin vaxtında həllinin əsas amilidir. Bu baxımdan qeyd olunan problemin bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə həlli məsələsi daim diqqət mərkəzində durur.

Bununla yanaşı, xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının formalaşması, inkişafı və istifadəsi özündə müəssisənin iqtisadi mənafeələrinin uzlaşdırılmasını əks etdirir. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə potensialının formalaşması ilə bağlı problemlərin aşkarlanaraq həll olunması mühüm istiqamətlərdən biri olmalıdır. Həmin problemlə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, bu sahədə xeyli həllini gözləyən məsələlər vardır, belə ki hazırda mövcud olan mexanizmlər heç də həmişə müəssisənin malik olduğu iqtisadi resursları tam şəkildə maliyyə potensialı səviyyəsinə çatdırmağa və ondan axıradək səmərəli istifadə etməyə imkan vermir, müəssisənin maliyyə potensialının formalaşması və inkişafı üzrə qanunvericilik bazasının tez-tez dəyişməsi bu sahədə qeyri-stabillik üçün əlverişli şərait yaradır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın real iqtisadi durumunun təhlili sübut edir ki, ölkənin maliyyə resurslarının təşəkkülü prosesində region

büdcələrinin gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergi potensialının üzə çıxarılması da xeyli vacibdir. Belə ki, ölkənin iqtisadi regionlarında vergi resurslarının səfərbərlik miqyası və şərtləri, onların real büdcə tələbatlarına uyğunluğu pul və kredit emissiyasına, pul dövriyyəsinin həcminə və sürətinə ciddi təsir göstərir.

Etiraf etmək lazımdır ki, maliyyə resurslarının formalaşması sahəsində olan problemlərin böyük bir qismi obyektiv xarakter daşıyır və bu sahə üzrə elmi biliklərin azlığı, qabaqcıl dünya təcrübəsinin ölkəmizdə istifadəsi mexanizmlərinin axıradək yaradılmaması, bazar münasibətləri şəraitində dövlətin fəaliyyət təcrübəsinin məhdudluğu və s. ilə izah olunur. Lakin öz növbəsində məsələnin bu cür qoyuluşu yeni iqtisadi sistemin inkişaf parametrlərinin müəyyən edilməsi çərçivəsində maliyyə potensialının formalaşması problemi üzrə nəzəri tədqiqatların daha da genişləndirilməsini, bu əsasda elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktiki tövsiyələrin irəli sürülməsini keçid dövrünün makroiqtisadi vəzifəsi kimi xeyli aktuallaşdırır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi:

Müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması üsulları, maliyyə potensialı ilə borc probleminin qarşılıqlı əlaqələri iqtisad elmi tərəfindən bu və ya digər səviyyədə tədqiq olunmuşdur. Uzaq xarici ölkə alimlərindən R.Bahl, S.Wallace, H.Baekgaard, R. Bergmann Barbara, V. Kapur, A. Klevmarken, T.Mirer, G. Orkutt, E. Symons, P.Krugman, J. Eaton, J. Sach və s. əsərlərində bu məsələlərin həllinə müəyyən yer vermişlər. Maliyyə və vergi potensialının formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələləri isə ümumiyyətlə bu tədqiqat işlərində kompleks və qarşılıqlı asılılıq halında araşdırılmamışdır. Rusiya alimlərindən S.Sutirin, L. Dukaniç, T. Yutkina, D. Çernik, A.Paçinok, V.Morozov, A.Vavilov və başqalarının əsərlərinin təhlili göstərir ki, onların tədqiqatlarında da maliyyə potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsi istiqamətlərində, xarici borc sahəsində bir qisim elmi araşdırmalar, aparılsa da, ancaq ümumi iqtisadi baxımdan maliyyə və vergi potensialının reallaşdırılması imkanları tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan iqtisadçılarından A.Nadirov, Z.Səmədzadə, Ş.Muradov,

A.Ələsgərov, Ə.Nuriyev, S.Səfərov, Ş.Səmədzadə, Q.İmanov, A.Musayev, V.Novruzov, M.Həsənli, Ə.Əlirzayev, D.Bağirov, A.Abbasov, S.Məmmədov, M.Sadiqov və başqa alimlərin maliyyə resurslarının tədqiqinə dair elmi-tədqiqat əsərləri mövcuddur. İqtisadçılarımızın qeyd edilmiş problemlə bağlı elmi araşdırmalarını yüksək qiymətləndirməklə bərabər göstərmək istədim ki, onların işlərində maliyyə potensialının iqtisadi kateqoriya kimi tədqiqi, onun qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsulları kifayət qədər açıqlanmamışdır. Beləliklə, bu sahədə mövcud elmi-tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, xarici ölkə və respublikamızın alimlərinin tədqiqatlarında maliyyə və vergi potensialı məsələlərinin ancaq bəzi nəzəri aspektlərinə baxılmış, bu amillərin qiymətləndirilməsi üçün sistemli üsul təklif edilməmişdir. Bütün bunlar qarşıya qoyulmuş problemin aktuallığına və elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:

Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə resurslarının təşəkkülünün nəzəri-metodiki aspektlərinin və konseptual bazasının tədqiqi əsasında müəssisələrin maliyyə potensialının formalaşması prosesində onun aşkarlanması, istifadəsi və proqnozlaşdırılması üçün sistemli metodikanın işlənməsi, likvidliyin və maliyyə dayanıqlılığın təhlili, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi, bütövlükdə müəssisənin maliyyə potensialının müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi, maliyyə potensialının inkişafında mühüm rol oynayan borclanma prosesinin inkişaf istiqamətlərinin tədqiqi və böhran səviyyəsinin səciyyələndirilməsinin aparılmasıdır.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli məqsədə uyğun sayılmışdır:

- Maliyyə resurslarının formalaşması və onun konseptual əsaslarının tədqiqi;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının metodoloji əsasları və onun idarə olunmasının strateji istiqamətləri;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə olunmasının metod və üsullarının təsnifatı;

- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi yolları;
- Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının, likvidliyinin təhlili və səmərəliliyinin artırılması yolları
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə potensialı və qarşılıqlı borclar probleminin təhlili
- Maliyyə potensialının formalaşması və dövlətin maliyyə siyasəti

Tədqiqatın predmeti:

Tədqiqatın predmetini müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması və idarə olunmasının strateji istiqamətləri, maliyyə resurslarının idarə olunmasının metod və üsulları, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi yolları, maliyyə dayanıqlığı və likvidliyinin təhlili, müəssisələrin maliyyə resurslarının probleminin təhlili təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə müəssisələrdə maliyyə resurslarının formalaşması problemləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları:

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını problemlə bağlı fərman və sərəncamlar, Azərbaycan qanunvericilik və icra orqanlarının qərarları və normativ sənədləri, Azərbaycanın yaxın və uzaq xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin maliyyə resurslarının formalaşması problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, dövrü mətbuatın materialları təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası:

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin illik hesabatları, İqtisadi İnkişaf, Maliyyə və Vergilər nazirliklərinin materialları, qanunvericilik materialları, yerli və xarici ədəbiyyatlar və internet şəbəkəsində mövzuya uyğun mövcud informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

- Maliyyə resurslarının nəzəri – metodoloji əsasları, onun mahiyyəti və quruluşu araşdırılmış, bu vəsaitlərin idarə olunması və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının metodoloji əsasları və onun idarə olunmasının strateji istiqamətləri tədqiq edilmişdir;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə olunmasının metod və üsulları təsnifləşdirilmişdir;
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi yolları tədqiq edilmişdir;
- Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının və likvidliyinin təhlili və səmərəliliyinin artırılması yolları tədqiq edilmişdir;
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə resursları və qarşılıqlı borclar problemi təhlil edilmişdir;
- Maliyyə resurslarının formalaşması və dövlətin maliyyə siyasəti tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti:

Nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmalar prosesində əldə edilmiş məntiqi ümumiləşdirmələr və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış elmi nəticələr, müasir şəraitdə müəssisələrdə maliyyə resurslarının təşəkkülü, səmərəli istifadə imkanlarının aşkarlanması və formalaşması bazası kimi çıxış edə bilər.

Eyni zamanda dissertasiyada irəli sürülmüş elmi fikir və nəticədən “Müəssisələrin maliyyəsi” fənninin tədrisində istifadə etmək olar.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti:

Dissertasiya işində xülasə edilən nəzəri-metodik müddəalar və təcrübə tövsiyələri müəssisələrdə maliyyə resurslarının qiymətləndirməyə və proqnozunu həyata keçirməyə şərait yaradır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi:

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş 18 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 98 səhifə olub, 9 mətdaxili cədvəl və 9 sxemdən ibarətdir.

Təsərrüfatçılığın müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə sabit və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, cari xərcləri və istehsalat məsrəflərini ödəmək məqsədilə təsərrüfat subyektinin sərəncamında cəmləşən daxili aktivlərin, pul gəlirlərinin və kənardan cəlb olunan vəsaitlərin məcmusu maliyyə resursları kimi xarakterizə olunur. Müəssisə özünə məxsus maliyyə resurslarından istifadədə tam sərbəstdir, lakin o həmin vəsaitlərdən qənaətlə və səmərəli istifadə etməlidir ki, yüksək iqtisadi nəticələrə nail olsun.

FƏSİL 1. Müəssisənin maliyyə resurslarının nəzəri əsasları.

1.1 Müəssisənin maliyyə resursları, onların tərkibi və quruluşu.

Təsərrüfatçılığın müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə sabit və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, cari xərcləri və istehsalat məsrəflərini ödəmək məqsədilə təsərrüfat subyektinin sərəncamında cəmləşən daxili aktivlərin, pul gəlirlərinin və kənardan cəlb olunan vəsaitlərin məcmusu maliyyə resursları kimi xarakterizə olunur. Müəssisə özünə məxsus maliyyə resurslarından istifadədə tam sərbəstdir, lakin o həmin vəsaitlərdən qənaətlə və səmərəli istifadə etməlidir ki, yüksək iqtisadi nəticələrə nail olsun.

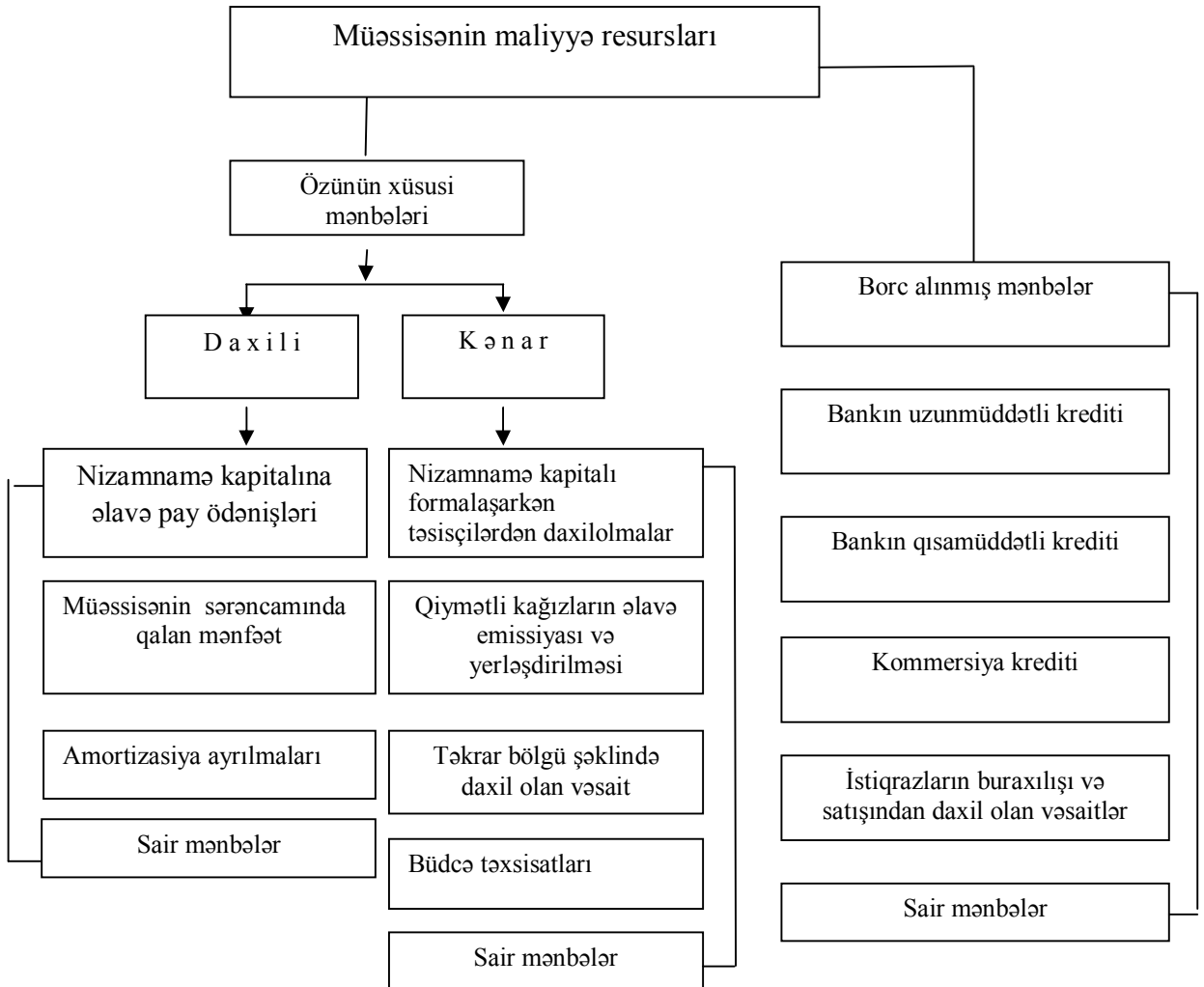
Xüsusi maliyyə resurslarının əsas hissəsini müəssisənin sərəncamında qalan və rəhbər idarəetmə orqanlarının qərarı ilə bölüşdürülən **mənfəət** təşkil edir. Müəssisənin maliyyə siyasətindən asılı olaraq onun sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilə bilər:

- * tam həcmdə istehlaka;
- *təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər layihələrin investisiyalaşdırılmasına;
- * tam həcmdə müəssisənin inkişafının yenidən investisiyalaşdırılmasına;
- *istehsal zərurətindən asılı olaraq birinci üç istiqamətə bölüşdürülməsinə.

Xüsusi maliyyə mənbələrinin formalaşmasında ikinci əhəmiyyətli yeri **amortizasiya ayrılmaları** tutur. Bu ayrılmalar əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərin aşınmasının dəyərinin pul ifadəsidir. Onlar ikili xarakter daşıyır, çünki ilk növbədə məhsul istehsalı məsrəfləri tərkibinə daxil edilir və sonradan məhsul satışından əldə olunan gəlirin içərisində müəssisənin hesablaşma hesabında əksini tapır ki, bu da həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalın daxili mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Toplanmış amortizasiya ayrılmaları amortizasiya fondunu təşkil edir. Bu mənbə aşınmış əsas fondların təkrar istehsalına (bərpaşına) xidmət

edir. Mənfətin hamısı müəssisənin sərəncamında qalmır. Onun bir qismi vergilər və digər icbari ödənişlər şəklində büdcə sisteminə köçürülür.

Müəssisənin maliyyə resurslarının tərkibi



Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət idarəetmə orqanlarının qərarı ilə yığım, istehlak və ehtiyat fondları yaradılmasına yönəldilir. Yığım fonduna yönəldilən mənfəət istehsalın inkişafına sərf edilir və müəssisənin əmlakının artırılmasına şərait yaradır. İstehlak fondunda cəmləşən vəsait isə sosial məsələlərin həllində istifadə olunur.

Maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının **cəlb edilmiş** və yaxud **kənar** mənbələrini dörd əsas qrupa bölmək olar: xüsusi, borc alınmış, təkrar bölgü qaydasında daxilolmalar və büdcə təxsisatları. Bu bölgü kapital qoyuluşunun forması ilə şərtlənir. Kapital bazarında pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin iki

variantı mövcuddur: payçı və borc verən qismində maliyyələşdirmə. Birinci halda müəssisə öz səhmlərinin fond bazarında emissiyasını və yerləşdirilməsini təşkil edir. İkinci variant müddətli qiymətli kağızların buraxılışını və yerləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq kapitalı gəlir əldə etmək və yaxud təşkilatın idarə edilməsində iştirak etmək məqsədilə başqa müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulmuş vəsaitdir.

Ssuda kapitalı bank kreditləri, digər təşkilatların vekselləri, istiqrazları şəklində müəssisənin müvəqqəti istifadəsinə verilir. Maliyyə bazarında səfərbər edilən vəsaitlərə öz səhmlərinin və istiqrazlarının, həmçinin digər növ qiymətli kağızların satışından əldə olunan məbləğlər aiddir.

Büdcə təxisatları həm əvəzsiz qaydada, həm də qaytarılmaq şərti ilə istifadə oluna bilər. Onlar adətən, dövlət sifarişlərinin, ayrı-ayrı investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və yaxud ümumdövlət əhəmiyyətli məhsul buraxan müəssisənin dövlət tərəfindən müvəqqəti dəstəklənməsi üçün ayrılır.

Maliyyə resursları müəssisə tərəfindən istehsal və investisiya fəaliyyəti prosesində istifadə edilir. Onlar daimi hərəkətdədirlər və bu ehtiyatların yalnız bir hissəsi nağd pul şəklində müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabında və yaxud müəssisənin xəzinəsində mövcud olur.

Maliyyə dayanıqlığını qorumaq və bazar təsərrüfatı sistemində sabit yer tutmaq qayğısı ilə hər bir müəssisə öz maliyyə resurslarını fəaliyyət növləri üzrə və müəyyən zaman kəsiyində bölüşdürür. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu proseslərin dərinləşməsi maliyyə işinin mürəkkəbləşməsinə və təcrübədə yeri gəldikcə yeni xüsusi maliyyə alətlərinin istifadəsinə gətirib çıxarır.

1.2 Maliyyə menecmentinin müasir konsepsiyası çərçivəsində müəssisənin maliyyə resurslarının təşkili.

«Maliyyə resursları» və «kapital» kateqoriyaları xüsusi iqtisadi ədəbiyyatlarda olduğu kimi sahibkarlıqla əlaqədar müxtəlif dərəcə vəsaitlərində də olduqca sərbəst dolaşır. Kateqoriya təchizatına malik olunmaması tez-tez maliyyə sistemi və maliyyə mexanizmi anlayışlarının təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

Bununla birlikdə iqtisadçı-nəzəriyyəçilər baxılan kateqoriyanın vahid şərh olunmasına gələ bilməmişlər. Biz maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxaran müxtəlif mövqeləri qiymətləndirməyə cəhd göstəcəyik, elə metodoloji üstünlüklərə (məziyyətlərə) diqqəti cəmləşdirməli ki, verilmiş problemə müxtəlif nöqtələrdən baxmağa imkan verir, baxılan nəzəri tərtibləri təşkil edən ümumi tendensiyaları müəyyənləşdirir.

«Maliyyə resursları» kateqoriyasının mahiyyətinə birmənalı və əsaslandırılmış şərh vermək – eyni zamanda onun daxili tərkibini, müəssisənin dövriyyəsində onların rolunu, maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları kimi maliyyə resurslarına xas olan funksiyaları müəyyənləşdirməkdir.

Maliyyə resursları kateqoriyasına baxarkən ilkin metodoloji şərt kimi həlli zəruri olan məsələ, kateqoriyaların əsaslandırılmasıdır, hansı ki, onun əsasında onlara elmi əsaslandırılmış şərh verilə bilsin. Elmi ədəbiyyatlarda baxılan problemlə əlaqədar üç əsas metodoloji yanaşmaya rast gəlinir.

Bir sıra iqtisadçılar maliyyə resurslarının başlanğıc momenti kimi onların dövriyyəsinin sərhədlərini, daha dəqiqi – obyekt kimi (ümumi dövlət maliyyə resursları, müəssisə və təşkilatların və s. resursları) onların idarə etmə səviyyəsini qəbul edirlər.

Lakin A.M.Birman və T.V.Quyda hesab edirlər ki, «bu metod bir qayda olaraq ardıcılıqlığa, təkrar hesablamalara, maliyyə resursları ilə təsərrüfatçılıqda

istifadə olunan bütün pul vəsaitlərinin məcmusu ilə eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır».

Alimlərin başqa bir qrupu maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsində kateqoriya kimi onların yaradılma mənbələrini – məcmu ictimai məhsulu seçirlər. Maliyyə resurslarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi üçün onlar məcmu ictimai məhsuldan müəyyən xərclərin, birinci növbədə sadə təkrar istehsal ilə əlaqədar xərclərin cızılması metodunun istifadə edilməsini təklif edirlər.

Verilmiş yanaşmaya dair bir sıra qeydlər etmək lazımdır. Birincisi, məcmu ictimai istehsal maliyyə resurslarının yeganə mənbəyi deyildir. Məlum olduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə resurslarının mənbəyi kimi milli sərvətin bir hissəsi də çıxış edir. Bundan başqa, maliyyə resursları yaradılmış dəyərin pul formasının mürəkkəb bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi gəlirlərin və daxilolmaların müəyyən formalarının bu əsasa görə ayrılması nəticəsində yaranır. Buna görə də maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsində ilkin kateqoriya kimi məcmu məhsulun seçilməsi mütləq onların həcmnin azalmasına gətirib çıxarır, bu anlayışın mürəkkəb tərkibini açmağa imkan vermir.

Biz qeyd etmək istərdik ki, maliyyə resurslarının xidmət sferasının geniş təkrar istehsalla məhdudlaşdırılması onların mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə məzmunşuzlaşdırır. Çox güman ki, söhbət bütövlükdə təkrar istehsal prosesindən getməlidir. Hərçənd ona görə də həqiqətdə maliyyə resursları «sadə təkrar istehsala» və «geniş təkrar istehsala» bölünə bilməz.

Üçüncü qrup iqtisadçılar açıq şəkildə maliyyə resurslarını pul vəsaitləri ilə əlaqələndirirlər. Xüsusilə, prof.P.S.Nikoski və prof.M.K.Şermenev onlar arasındadır. P.S.Nikolski maliyyə resurslarının və pul fondlarının idarə edilməsi prosesinin bir sıra nəzəri aspektlərini işləmişdir, xüsusilə də – onların tənzimlənməsi və onlarla manevr edilməsi sahəsində. Lakin maliyyə resurslarının yalnız pul fondları ilə məhdudlaşdırılması çətin ki qanunauyğundur.

Prof.D.S.Molyakovun yazdığı kimi, «maliyyə resurslarına yaradılmasının və istifadəsinin həm fond həm də qeyri-fond forması xasdır».

Bizim fikrimizcə, maliyyə resurslarının müəyyənləşdirilməsinin daha çox qəbul oluna biləcək ilkin prinsipi onların növlərinə, yəni, məcmu ictimai məhsulu reallaşdıran, maliyyə bölgüsündən keçərək: amortizasiya ayırmaları, ümumi gəlir (mənfəət), yaranmış vəsaitləri artıqlığının, dayanıqlı passivlər və s. onun qəbul etdiyi formalara görə əlaqələndirilməsidir. Bundan başqa, müəssisənin vəsaitlərinin dövriyyəsi prosesində onların rolunun aydın ifadə olunması da zəruridir.

Professor V.M. Radionova müəssisənin maliyyə resurslarına aşağıdakı müəyyənləşdirilməni verir: «Müəssisənin maliyyə resursları – təsərrüfatçılıq subyektinin sərəncamında olan və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, geniş təkrar istehsal və iqtisadi stimullaşdırılması xərclərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan pul gəlirləri və daxilolmalarıdır». Daha sonra müəllif maliyyə resurslarını üç əsas qrupa bölür:

- xüsusi və ona cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına yaradılan;
- maliyyə bazarından mobilizasiya olunan;
- yenidən bölgü yoluyla daxil olan.

Birinci qrup resurslara aiddir:

- pul gəlirlərinin bir hissəsi (ilk növbədə – əsas fəaliyyətdən mənfəət, həmçinin elmi-tədqiqat işlərindən (ETİ) mənfəət, tikinti-quraşdırma işlərindən (TQİ), yerinə yetirilmiş (tamamlanmış) təsərrüfat yolu ilə, maliyyə əməliyyatlarından mənfəət);
- pul daxilolmaları (amortizasiya ayırmaları, əldən çıxarılan əmlakın satışından gəlir, dayanıqlı passivlər, vətəndaşlardan məqsədli daxilolmalar, tikintidə daxili resursların mobilizasiyası, daxilolmaların digər növləri);

Prof. D.S. Molyakovun fikrincə «ümumi mənfətin xüsusi mənbələrin tərkibinə daxil edilməsi büdcəyə ödənişlərdən ... və büdcədənkənar fondlara ayırmalardan ... ibarət olan maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan müəssisənin maliyyə resurslarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Onların

əhəmiyyətli hissəsi məhsulların maya dəyərinə aid edilir (əlaqələndirilir). Ardıcıl olaraq, müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının əsas mənbəyi ümumi mənfəət deyil, ümumi gəlirdir.

İkinci qrup resurslar xüsusi səhmdar istiqrazların və digər qiymətli kağız növlərinin satışı hesabına yaranır və eyni zamanda kredit investisiyalarını da əhatə edir.

Üçüncü qrupun mənbələri – bunlar yaranmış risklərə görə sığorta **ödənişləri**, başqa emitentlərin qiymətli kağızlarından dividendlər və faizlər (maliyyə əməliyyatlarından birinci qrup mənfəətin maliyyə resurslarına aid edilməsində ilk nöbədə qiymətli kağızlarla spekulyativ əməliyyatlar nəzərdə tutulurdu), büdcə subsidiyaları və digər resurs növləridir.

Üçüncü qrup resurslardan danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfatçılığın bazar şəraitinə keçənə qədər müəssisələr maliyyə resurslarının əhəmiyyətli hissəsini pul vəsaitlərinin sektor daxili yenidən bölgü və büdcə maliyyələşməsi əsasında əldə edirdilər.

Bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində yenidən bölgü qaydasında yaranan maliyyə resurslarının strukturunda ən böyük rolü sığorta fondlarından daxil olan sığorta əvəzinin ödənişləri və ən az rolü – büdcədən maliyyə mənbəyi oynayır.

Maliyyə resurslarının baxılan müəyyənləşdirilməsi təsərrüfatçılıq subyektləri səviyyəsində verilmişdir. Maliyyənin işləyişi mərkəzləşmiş səviyyədə və müəssisə səviyyəsində eyni olduğu halda, maliyyə resursları xalq təsərrüfatı kompleksinin idarə edilməsinin müxtəlif səviyyələrində yaradılır və istifadə olunur.

Xalq təsərrüfatı kompleksi səviyyəsində maliyyə resurslarının yaradılmasının əsas mənbəyi milli gəlirdir. İqtisadi böhran şəraitində maliyyə resursları kimi milli sərvətin bir hissəsi də çıxış edə bilər.

Hazırkı tədqiqatın məqsədləri üçün biz təsərrüfatçılıq subyektləri (və ya daha ətraflı – «sahibkarlıq subyekti»), müəssisələrin: maliyyə və təsərrüfatçılıq kimi iki ölçüdə mövcud olduğunu nəzərdə tutaraq) səviyyəsində maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesinə baxacağıq.

Başqa bir prinsiplial moment üzərində dayanaq. A.M. Birman maliyyə resurslarını «sadə təkrar istehsal prosesi ilə əlaqədar bütün xərclər ödənildikdən sonra qalan, mobil material qiymətlərindən təmin olunan pul vəsaitləri» kimi müəyyənləşdirir.

Başqa sözlə, maliyyə resurslarına əlavə olunan məhsulun maya dəyəri, zəruri məhsulun bəzi hissəsi (əhalinin və təsərrüfatçılıq subyektlərinin məcburi və könüllü ödənişləri vasitəsilə toplanan), köhnəlmiş fondların bərpası üçün tələb olunan vaxta qədər geniş təkrar istehsala yönəldilə bilər, ölkənin amortizasiya fondunun bir hissəsi və həmçinin xaricdən cəlb oluna bilən resurslar – gömrük gəlirlərinin bir hissəsi, verilmiş kreditlərin qaytarılması və s. daxildir.

Verilmiş müəyyənləşdirilmədə yer tutan, bugünkü realıq bəzi uyğunsuzluğa baxmayaraq, nəhayət çox mühüm momenti qeyd edək: geniş təkrar istehsalın tələbatına istiqamətlənmiş pul vəsaitlərini maliyyə resursları kimi nəzərdə tutaraq və amortizasiyaların yalnız qismən və müəyyən momentə qədər geniş təkrar istehsalın mənbəyi olduğunu qeyd edərək – professor, yəni yaxın vaxtlarda köhnəlmiş fondların bərpasına xərclənəcək hissəsini daxil edir, əgər amortizasiya kimi iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətinə qayıdsaq, onda yuxarıda verilmiş müəyyənləşdirmə ilə razılaşmaq lazım gələcək.

Lakin belə bir yanaşmada amortizasiya pul gəlirləri və daxilolmalarının bütünlükdə məcmu forması deyildir və bu da onun maliyyə resurslarının xüsusişmiş və vahid yaradılma mənbəyi kimi seçilməsinə imkan vermir. Maliyyə resurslarının mahiyyəti haqqındakı növbəti mühakimə mövcud qarşıdurmanı aradan qaldırmağa imkan verir.

Tədqiqat əsnasında maliyyə resursları bu və ya başqa vaxt momentində dövlətin və müəssisənin sərəncamında olan pul vəsaitləri fondlarının məcmusu kimi başa düşülür: «müəssisələr, birliklər, təşkilatlar və dövlət tərəfindən yaradılan və istifadə olunan pul fondu».

Qeyd olunduğu kimi, maliyyə resursları fond formada olduğu kimi qeyri-fond formasında da yaradılır və istifadə olunur. Buna görə də, ehtimal ki, yuxarıda verilmiş müəyyənləşdirmə komanda – administrativ idarə etmə metodu dövlətin

dövrünə xas maliyyə-kredit mentalitetinə aid izləri özündə daşıyıb, o vaxt ki total nəzarətin təsiri və dövlət maliyyə resurslarının fond formasında yaradılması ifadəsinə malik idi. Sözsüz ki, bu və digər formanın özünün üstünlükləri və çatışmamazlıqları vardır. İndi verilmiş problemin müzakirəsinə ətraflı şəkildə girmədən, etiraf edək ki, «maliyyə resursları» kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsində baxılan metodoloji yanaşmanın əhəmiyyətli dərəcədə baxışa ehtiyacı var.

Baxılan maliyyə kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinə vahid (birmənalı) yanaşmanı işləməyib cəhb etməzdən əvvəl, bir şeyi də qeyd edək ki, fikrimizcə, onun mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri olan aspekt, kreditdən fərqli olaraq maliyyə resurslarının cəlb olunmasının geri qaytılmasına əsasındır.

«Maliyyə resurslarını təsərrüfatın inkişafına və xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına birdəfəlik əsaslarla yönəldilən dövlətin, müəssisələrin və təşkilatların mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin məcmusu kimi müəyyən etmək olar».

Bizə elə gəlir ki, verilmiş müəyyənləşdirmə mahiyyətcə sahibkarlıq subyektinin sərəncamında olan maliyyə resurslarının həcmi məhdudlaşdırır və eyni zamanda qaçınılmaz şəkildə təkrar istehsal amillərinin subyektiv məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, maliyyə resurslarının mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində baxılan metodoloji yanaşmaları nəzərə alaraq, onların üstünlük və çatışmamazlıqlarını, müxtəlif maliyyə axınlarının (cərəyanlarının) (ilk növbədə təkrar istehsal və bölgü) konsepsiyası mövqeyindən onların təşkili formalarının ayrılmasının ümumi tendensiyalarının qiymətləndirməklə, hazırki dissertasiyanın tədqiqat obyektini müəyyənləşdirək:

Maliyyə resursları – müəssisələrin, təşkilatların və dövlətin sərəncamında olan, maliyyə-kredit sistemi qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, işçilərin maddi stimullaşdırılması, geniş təkrar istehsal xərclərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul gəlirləri və yığımlarıdır.

Verilmiş işdə biz, onun tədqiqat obyektini kimi müəssisənin bütövlükdə pul resurslarının deyil, maliyyə resurslarının çıxış etdiyi fikrinə əsaslanırıq.

Maliyyə resurslarının mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində başqa bir yanaşma isə belədir: maliyyə resurslarının mahiyyətinin onun funksiyaları vasitəsilə ifadə edilməsi üçün «maliyyə resursları» və «maliyyə» kateqoriyaları arasında isə bir qarşılıqlı əlaqə qurmaq zəruridir və sonra maliyyənin hamıya məlum olan bölgü və nəzarət funksiyalarını çıxış nöqtəsi kimi istifadə edərək maliyyə resurslarının funksiyalarını müəyyənləşdirməyə cəhd etmək.

Hər bir maliyyə münasibəti həmişə dəyərin müəyyən hissəsinin pul formasında hərəkəti ilə müşayiət olunur. Beləliklə, istənilən maliyyə münasibətinin maddi təcəssümü gəlirləri, ayırmalar və daxilolmalar formasında mövcud olan pul vəsaitləridir. Maliyyə və maliyyə resurslarının qarşılıqlı münasibətlərində aşağıdakı qənaətə gəlmək olar. Maliyyə, bölgü funksiyasına malik olmaqla öz maddi təcəssümünü maliyyə resurslarında tapır.

Beləliklə, maliyyə resursları, maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları olmaqla, ictimai məhsulun dəyər bölgüsü (ilkin bölgü), büdcə, büdcədən kənar fond, sığorta fondu vasitəsilə yenidən bölgüsündə bu münasibətlərlə ifadə olunmuş bölgü prosesi vasitəsilə ifadə olunur. Maliyyənin nəzarət funksiyasına gəlincə isə, o əsas etibarlı ilə maliyyə resurslarının tərkibinə daxil olan maliyyə fondları vasitəsilə reallaşır. Ümumiyyətlə, danışıqlar, maliyyə resurslarının funksiyasına maliyyənin funksiyasından ayrılıqda baxılması əsassızdır, çünki birincisi ikincisindən doğur.

Müvafiq şəkildə, biz maliyyə resurslarının maliyyə kimi iki funksiyaya malik olması fikrini dəstəkləyirik:

- 1) bölgü;
- 2) nəzarət.

Həmçinin belə bir diskussiyalı moment də qısaca göstərmək lazımdır.

Kredit resurslarına maliyyə resurslarının tərkibində baxılması imkanını qəbul etməyən iqtisadçıların fikrincə (nöqtəyi nəzərinə) kredit daimi maliyyə resurslarının periodik əvəz olunan müvəqqəti mövcud olan xüsusi vəsaitlərin vasitəçi kimi izah olunur. Verilmiş konsepsiyanın tərəfdarı kredit münasibətlərini maliyyə münasibətlərindən ayırırlar, mahiyyət etibarıyla kreditin resurs təbiətinin

olmasını rədd edirlər, ona maliyyə resurslarının təkrar istehsalında sadə vasitəçilik rolu ayrılır.

V.K. Sençaqov yazır ki: Əgər biz hələ də hesab ediriksə ki, kredit büdcə, xüsusi vəsaitlər – bunlar resursların avans verilmə formalarıdır, onda, bu konsepsiyaya uyğun olaraq, kredit avans vermənin ümumi və əsas formasıdır, büdcə və xüsusi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirmə isə – kredit münasibətlərinin konkret formasıdır.

Dayanıqlı pul rezervləri olan daimi maliyyə resursları ilə yanaşı, cəmiyyətin ssuda fondunu da ictimai istehsalın inkişafının əlavə mənbəyi kimi nəzərə almaq lazımdır.

Maliyyə resurslarının funksiyalarından danışarkən, qeyd etmək olar ki, bütövlükdə maliyyə nəzəriyyəsinin və xüsusi halda maliyyə funksiyasının diskussiyalı məsələləri maliyyə resurslarına da bütövlükdə aid etmək olar. Maliyyə resurslarının funksiyaları haqqında bizim nəzər nöqtəmiz yuxarıda verilmişdir.

1.3. Müəssisənin maliyyə resurslarının təşkilinin əsas prinsipləri

Müəssisənin maliyyə resurslarının təşkili prinsipi dedikdə hər şeydən əvvəl onların mövcudluğuna xas olan spesifik formaların başa düşülməsi lazımdır.

Maliyyə resurslarının təşkili onların səmərəliliyinin təmin olunması problemlərinin ümumi kompleksində mühüm yer tutur. Maliyyə resurslarının təşkilinin əsas prinsipləri belədir:

- 1) Maliyyə resurslarının tərkibi və strukturası;
- 2) Maliyyə resurslarının yaradılması mənbələrinin təşkili;
- 3) Müəssisənin maliyyə resurslarına tələbatının müəyyənləşdirilməsi;
- 4) Maliyyə resurslarının onların təyinatına uyğun olaraq məqsədli istifadəsi;
- 5) Maliyyə resurslarının qorunması.

Maliyyə resurslarının tərkibi dedikdə onları təşkil edən elementlərin məcmusu başa düşülür. Maliyyə resurslarının strukturları onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin qarşılıqlı münasibətini ifadə edir, yəni, müəssisənin maliyyə resurslarının ümumi böyüklüyü içində hər bir elementin payını göstərir.

Maliyyə resurslarının tərkibi və strukturası iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektor və altsektorlarında eyni deyildir. Onlar istehsal, iqtisadi və təşkilati quruluşun çoxsaylı amilləri ilə müəyyən olunur. Metallurgiya və maşınqayırma kimi fondutumlu sənaye sektorlarında xüsusi maliyyə resurslarının üstünlük təşkil edən elementi amortizasiya ayırmalarıdır. Yüngül sənaye və ticarətdə isə ümumi gəlir əhəmiyyətli paya malikdir.

Bundan başqa resurslarının tərkibinə görə ayrılmasını aşağıdakı əlamətlərə görə qruplaşdırmaq olar: məqsədli və çoxməqsədli təyinatlı maliyyə resursları. Ümumiyyətlə danışdıqda, maliyyə resurslarının məqsədli istiqamətlənməsinə pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi yolu ilə nail olmaq olar. Daha əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, maliyyə resursları iki: fond və qeyri-fond formasında yaradıla və istifadə oluna bilər.

Birinci forma maliyyə resurslarının vaxtı-vaxtında yaradılması, tamlığı və onların məqsədli istifadəsinə nəzarət nöqtəyi baxımından üstün tutulur. İkinci isə maliyyə resurslarının mobilliyi baxımından cəlbedicidir. Lakin birinci formada maliyyə fondları vəsaitlərinin məqsədsiz təyinatla müvəqqəti istinasını istisna etmir, bir şərtlə ki mütləq onun sonrakı tamlığı təmin olunsun.

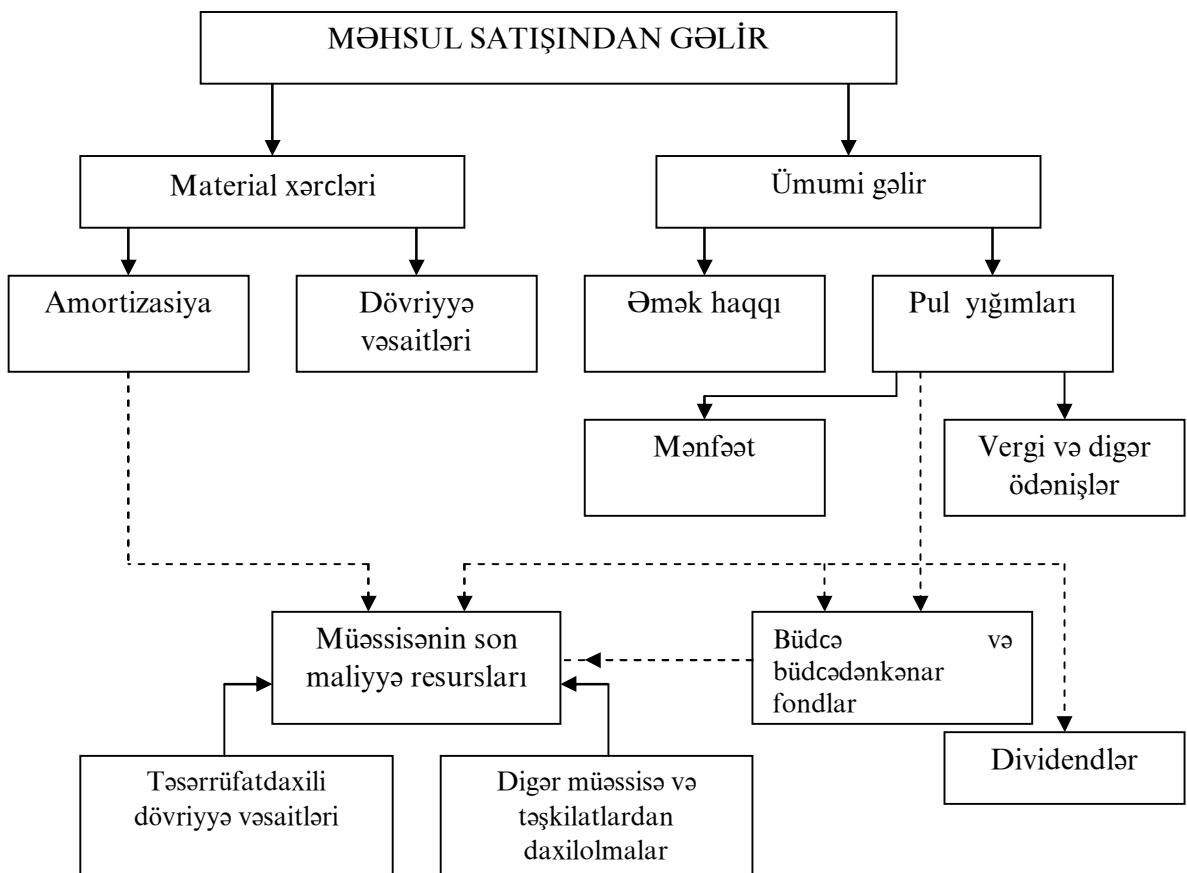
Maliyyə resurslarının qruplandırılmasının mühüm prinsiplərindən biri – onların ilkin və sonuncu maliyyə resurslarına ayrılmasıdır.

Məcmu ictimai məhsul kimi maliyyə resursları maddi istehsal sferasında yaradılır.

Lakin bir sıra iqtisadçılar bu vəziyyətə bir az geniş baxırlar. Məcmu ictimai məhsul «müəyyən statistiki period (əsasən bir il) ərzində həm maddi həm də qeyri-maddi istehsalda sonuncu mal və xidmət istehsalının bütün həcmnin məcmu bazar dəyəridir», «milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında müəyyən zaman aralığında (məsələn, bir il ərzində) istehsal olunmuş bütün məhsul həcmnin birləşmiş göstəricisidir». İctimai məhsulun belə geniş müəyyənləşdirilməsi ilkin və sonuncu maliyyə resursları arasındakı sərhədi əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırır. Lakin burada yuxarıdakı cümlədən yaranan bir fikri verir ki, maliyyə resursları maddi istehsal sferasında yaradılır.

Satışdan gəlirin bölgüsü zamanı müəssisədə ilkin maliyyə resursları (amortizasiya, mənfəət və s.) yaranır. Ümumdövlət tələbatının ödənilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq ilkin maliyyə resursları yenidən bölünür: onların müəyyən hissəsi dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara verilir. Ümumdövlət maliyyə resursları öz növbəsində yenidən bölünür, müxtəlif iqtisadi və sosial tələbatın ödənilməsinə yönəlir, bu zaman onların bir hissəsi maddi istehsal müəssisə və təşkilatlarının və qeyri-istehsal sferasının qurum və təşkilatlarının sərəncamına daxil olur. Beləliklə sonuncu maliyyə resursları yaranır ki, bu da sxem 1-də əks olunmuşdur. İlkin maliyyə resursları mürəkkəb bölgü və yenidənbölgü prosesini keçir və nəticədə mərkəzləşmiş və mərkəzləşməmiş maliyyə resursları yaranır.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları öz növbəsində ictimai tələbata uyğun bölünərək və öz növbəsində büdcədən və büdcədən kənar fondlarla maliyyələşən işləri yerinə yetirən təsərrüfatçılıq subyektlərinin ilkin maliyyə resurslarını təşkil edərək son maliyyə resurslarını yaradır. Gördüyümüz kimi, maliyyə resursları bütövlükdə müəyyən dövriyyəni həyata keçirir. Hər bir müəyyən zaman momentində məcmu maliyyə resurslarının bir hissəsi ilkin maliyyə resurslarını, digər hissəsi – potensial son resurslarını ifadə edir.



Sxema 1. Müəssisənin səhmdar cəmiyyətinin sonuncu maliyyə resurslarının formalaşması

Maliyyə resurslarının ilkin və sonuncuya bölünməsinə belə yanaşma – maliyyə etibarlı ilə əvvəllər maliyyə elmində qəbul edilmiş maliyyə resurslarının bölgüsünün maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal sferasına bölgüsünə uyğun olaraq həyata keçirilməsindən fərqlənir. Maliyyə resurslarının müvəqqəti

müəyyənləşməsinə uyğun olaraq onların bir hissəsi müəssisələrdə büdcə və büdcədən kənar fondlara borc şəklində mövcud olur. Müəssisənin son maliyyə resurslarının həcmi müəyyənləşdirmək üçün xüsusilə bu hissəni «ayırmaq» lazımdır.

Beləliklə, ilkin və son maliyyə resurslarının yaranması prosesinə ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində baxmaq olar.

Maliyyə resurslarının yaranma mənbələrinə görə borc və xüsusiyyə ayrılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. D.S. Molyakov «Müəssisə maliyyəsinin aktual problemləri» məqaləsində yazır: «Maliyyə resurslarının yaradılması mənbələrinin strukturu və ilk növbədə xüsusi mənbələrin nisbi ağırlığı böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu gün hər yerdə istehsalçı öz maliyyəsinin təşkili problemlərini xüsusi resursların tapılması hesabına deyil, əsasən bank və kommertiya kreditləri hesabına həll etməyə çalışır. Cəlb olunmuş vəsaitlərin nisbi ağırlığının böyüklüyü kommertiya banklarının kreditləri üçün yüksək faiz ödəmələri, səhm və istiqrazlar üçün dividendlərə əlavə məsrəflərlə müəssisənin maliyyə fəaliyyətini və balans likvidliyini ağırlaşdırır.

Beləliklə, professor D.S. Molyakovun mövqeyi nisbətən optimal kapital strukturunda cəlb olunmuş mənbələrin minimizasiyasına gətirib çıxarır. Onu saxlamaq üçün balans likvidliyindən başqa həmçinin xüsusi vəsaitlərin rentabelliyini də nəzərə almaq lazımdır. Dilemma yaranır: likvidlik yoxsa rentabellik? Bundan başqa, (xüsusi mənbələrin çatışmazlığı zamanı) çox vaxt cəlb olunmuş vəsaitlər müəssisə üçün tək əlverişli mənbədir.

Maliyyə resurslarının qorunmasının təmin olunması müəssisə üçün vacib problemdir. Bunun üçün öz növbəsində müəssisənin maliyyə resurslarına tələbatının müəyyən edilməsi olduqca zəruridir.

Bizə təqdim olunduğu kimi bu aspektdə ilk planda müəssisənin maliyyə resurslarının proqnozlaşdırılması problemi irəli sürülür.

Xüsusi halda, müəssisənin minimal zəruri pul vəsaiti kimi parametr maliyyə proqnozlaşdırılmasının keyfiyyətindən asılıdır.

Pul vəsaitləri hərəkətinin proqnozunun keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa onunla bağlı vəsait bir o qədər az olar, hətta aktivliyi yüksək amma eyni zamanda gəlirliliyi az olan aktiv maddələrində. Müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkəti proqnozunun keyfiyyətinin yüksəlməsi – müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin vacib rezervlərindən biridir. Bu baxımdan pul axınlarının proqnozlaşdırılmasında müxtəlif metodlar maraq doğurur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin inkişafının müasir mərhələsində müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinə tələbatın düzgün (normallaşdırılmasına) müəyyənləşdirilməsinə xüsusi zərurət yaranır ki, birbaşa olaraq bundan da müəssisənin maliyyə resurslarının «sərbəst qalığı»nın böyüklüyü asılıdır. Hiperinflasiya və «vəhşi bazar» dövründə müəssisə anbarlarının spontan və kontrol edilməz şəkildə malla doldurulmasındansa, müəssisə maliyyə resurslarını səmərəli idarə etmək məqsədilə Qərbdə yaxşı işlənmiş əsas tərkib hissəsini daşımaların idarə edilməsi sisteminin təşkil etdiyi ehtiyatların idarə edilməsi sistemini praktikada doğrultmaq məcburiyyətindədir.

Belə idarəetmə sistemi istehsal-ticarət prosesinin kəsilməzliyini təmin etməklə müəssisənin maliyyə resurslarına qənaət edilməsi məqsədlərinə olduqca tam şəkildə cavab verir. Əvvəllər ümumi qəbul olunmuş dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılması sistemindən fərqli olaraq, ehtiyatların idarə olunması sistemi maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi baxımından daha optimal daşıma qrafiki tərtib etməyə və öz növbəsində məhsul (iş, xidmət) satışı proqnozuna uyğun gələn istehsal planına uyğun dövriyyə kapitalının hərəkətini proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Yerli praktikada sənaye müəssisələrində dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılmasına bu əsas vəziyyətlər daxildir.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin həcmi, istehsalat həcmindən, tədarük və məişət şəraitindən, istehsal olunan məhsul növlərindən, tətbiq olunan hesablaşma növündən və nəqliyyatın təşkilindən asılıdır.

Dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılması pul ifadəsində həyata keçirilir. Onlara tələbatın müəyyənləşdirilməsinin əsasını gələcək period üçün məhsul (iş, xidmət) istehsal xərcləri smetası təşkil edir.

Normallaşdırma prosesində qismət və cəmi normativlər müəyyən olunur.

Yerli praktikada dövriyyə vəsaitlərinin normallaşdırılmasının aşağıdakı əsas metodları tətbiq olunur: analitik, əmsal və birbaşa hesablama.

Birbaşa hesablama metodu ondan ibarətdir ki, əvvəlcə dövriyyə vəsaitlərinə avans verilmiş hər bir elementin həcmi müəyyənləşdirilir, sonra onların cəmlənməsi ilə normativin cəmi məbləği müəyyən olunur.

Analitik metod o vaxt tətbiq olunur ki, keçən dövrlə müqayisədə müəssisənin iş şəraitində planlanan dövrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər olmayacağı əvvəlcədən proqnozlaşdırılsın. Dövriyyə vəsaiti normativinin hesablanması keçmiş dövrdə istehsal həcmi ilə normallaşdırılan dövriyyə vəsaiti həcmnin artma tempi arasında uyğunluq nəzərə alınaraq birləşdirmə yolu ilə həyata keçirilir.

Əmsal metodunda yeni normativ istehsal, təchizat, məhsul (iş, xidmət) satışı şərtləri nəzərə alınaraq köhnə normativdə dəyişikliklər edilərək onun bazasında müəyyən olunur.

Praktikada birbaşa hesablama metodunun tətbiq olunması daha məqsədepə uyğundur. Bu metodun üstünlüyü xüsusi və məcmu normativlərin daha dəqiq hesablanmasına imkan verən etibarlılığıdır.

Birbaşa hesablama metodu yalnız müəssisənin vahid ehtiyatları idarəetmə siyaəti çərçivəsində tətbiqi zamanı və təkrar istehsal prosesinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin müəyyənləşdirilməsində yaranan praktikanın nəzərə alınması ilə daha

səmərəli olur.

Müəssisənin maliyyə resurslarının təşkili prinsiplərinin özü – müəssisənin onlara tələbatının müəyyənləşdirilməsidir – maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi zərurətilə maliyyə proqnozlaşdırılması prosesinə bağlıdır.

Maliyyə proqnozlaşdırılması prosesində qarşıdakı dövrün başlanğıcına maliyyə resurslarının mümkün artıqlığı və ya çatışmamazlığının mövcudluğunu müəyyən etmək lazımdır.

Əgər planlanmış tələbat müəssisənin maliyyə resurslarının cəmini aşarsa maliyyə resursları çatışmamazlığı yaranır. Belə bir vəziyyət bir neçə səbəbdən baş verə bilər:

- amortizasiya ayırmaları məbləğini aşan, cari təsərrüfat fəaliyyətindən zərər;
- hesabat ilində elan edilmiş gözlənilməyən zərərlər və keçmiş illərdən zərərlər;
- əlverişsiz maliyyə vəziyyətində dividend ödənməsi;
- əsas fondlara böyük investisiya qoyulması;
- əgər müəssisə əvvəlcədən vəsait yığmamışsa istiqrazların ödənilməsi və ya səhmlərin geri alınması;
- material qiymətlərinin yüksəlməsi.

Maliyyə resursları çatışmazlığının yaranmasına yol vermiş müəssisə, onu cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına müvəqqəti və ya daimi təmamlaya bilər.

Digər halda maliyyə resurslarının artıqlığının yaranması aşağıdakı səbəblərdən ola bilər:

- kapital qoyuluşları həcmi aşan səhm və istiqraz çıxarılması;
- investisiya qoyuluşu olarkən mənfəətin müəssisədə saxlanması;
- sıradan çıxmış əmlakın satışı;
- amortizasiya obyektlərinin növbəti əvəz olunmasını müşayət etməyən

amortizasiya.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyə siyasəti müəssisənin normal təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini və eyni zamanda maliyyə resurslarının rasional istifadəsini çətinləşdirə və ya stimullaşdırma bilər. Burada dövlətin vergi siyasəti mühüm rol oynayır. Belə ki, bir sıra vergilərin məhsulun (iş, xidmət) maya dəyərində daxil edilməsi, (ƏDV) əlavə dəyər vergisi üzrə büdcəyə ödənişlərin xüsusiyyətləri, mənfəət vergisi üçün avans ödənişləri müəssisənin maliyyə resurslarının dövriyyədən yayınmasına gətirib çıxarır. Bu müəssisələrin yüksək faizli borclara, planlanmamış vəsait mənbəyi axtarışına, maliyyə disiplininin pozulmasına məcbur edir. Müəssisənin maliyyə resurslarının qeyri-istehsal məqsədləri ilə yayınması onun fəaliyyətinin səmərəliliyini azaldır və maliyyə vəziyyətini pisləşdirir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının təşkili üçün operativ və mühasibat hesabatları, statistiki məlumatlar əsasında araşdırmalar, təftişlər vəsaiti ilə onların pozulması və səmərəli istifadəsi üzərində mütləq sistemə nəzarət lazımdır.

Təsərrüfatçılığın bazar metoduna keçid şəraitində maliyyə resurslarının mühafizəsi və nəzarət problemi müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədi ilə bağlıdır: mülkiyyətçilərin maraqlarının təmin olunması və bu nöqtəyi nəzərdən maliyyə resurslarının təşkilində bütövlükdə müəssisədə menecmentin təşkili və onlara mülkiyyətçilər (səhmdarlar) tərəfindən nəzarət problemi vardır.

FƏSİL 2. Müəssisələrdə maliyyə resurslarının idarəedilməsi problemlərinin təhlili.

2.1. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi imkanları.

Bu paraqrafın məzmunu müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinə investisiyaları üçün istifadə olunan maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir.

Hər nə qədər müəssisənin maliyyə resursları: başqa emitentlərin qiymətli kağızlarının əldə edilməsinə, büdcə və büdcədən kənar fondlara ödəmələrə, kredit faizlərinin ödənilməsinə, çalışanların iqtisadi stimullaşdırılmasına və s. məqsədlər üçün istifadə edilsə də, baxılan problemlər əsas və dövriyyə vəsaitlərinə investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə geniş yer verilmişdir.

Bundan başqa, maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyi anlayışı, ilk növbədə onların məqsədli istifadəsini özünə daxil edir.

İndiki şəraitdə aktual problemlərdən biri, məsələn, ümumi gəlirin hissələrinin məqsədli istifadəsi, hansı ki, əmək haqqının ödənilməsinə yönəldilməlidir, amma vəsaitlər başqa məqsədlərə yayındırılır.

Lakin hazırkı iş çərçivəsində biz maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyinə baxılması məsələsini müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinə sərf olunan investisiya qoyuluşu ilə məhdudlaşdırırıq.

İnvestisiya qərarları müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi prosesinin olduqca əhəmiyyətli və eyni zamanda əsas tərkib hissəsini təşkil edir, çünki onların böyük hissəsinin uzun dövr ərzində dövriyyədən qaldırılmasına gətirib çıxarır. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə aktivlərə qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır, çünki bu investisiyalar xüsusi və cəlb olunmuş maliyyə resursları ilə təmin olunurlar. Və əksinə, maliyyə

resurslarının mahiyyətindən irəli gəlidiyi kimi, onların əsasən-ümumilikdə istehsal tələbatını, xüsusi halda isə istehsalın genişlənməsinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunması nəzərdə tutulur. Buna görə də məntiqi şəkildə belə yekunlaşdırmaq olar ki, maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi onların investisiyalaşdırılmasının səmərəliliyi ilə şərtləndirilmişdir. Başqa sözlə, proses kimi investisiyalar istehsalın genişləndirilməsi prosesində maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları kimi maliyyə resurslarının mahiyyətinin yansımalarıdır. Qeyri-stabil maliyyə bazarı, əhəmiyyətli maliyyə riskləri səbəbilə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi qəbul olunmuş investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları maliyyə göstəricilərinin – inflyasiya, mövcud faiz dərəcələrinin dəyişməsi, makroiqtisadi dövriyyənin ayrı-ayrı fazalarında müəssisənin kapital strukturasının dinamikası və digər amillərin hesablamalarda (proqnozlarda) nəzərə alınması zərurəti ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda bir sıra xüsusiyyətlər qazanır.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi üçün baxılan investisiya proqramının aşağıda sıralanan tiplərdən hansına aid olduğunun müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Daha sonra, biz ümumilikdə müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün uzun müddətli investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarını ümumiləşdirəcəyik.

İnvestisiya proqramlarını aşağıdakı kateqoriyalar üzrə təsnifləndirmək olar:

1. Əvəzetmə: biznesin dəstəklənməsi. Dəyişdirilməsi zəruri olan köhnəlmiş və ya istifadəyə yararsız əsas fondlar üçün xərclərdir. Bu xərclərin dəyişməz qalması zəruri deyildir, lakin onlar sadə təkrar istehsal şəraitində istehsal prosesini dəyişdirməlidir.
2. Əvəzetmə: xərclərin azaldılması. İstifadəyə yararlı olan lakin mənəvi cəhətdən köhnəlmiş avadanlığın dəyişdirilməsi xərcləridir. Bu xərclərin məqsədi – iş qüvvəsi, material və s. resurslara çəkilən xərcləri azaltmaqdır.

3. Satış bazarının və ya buraxılan məhsul həcmının artırılması. Bu başlığa artıq mənimsənilən məhsulun buraxılması həcmının artırılması, satış bazarının genişləməsi və ya hal-hazırda bazarın xidmət göstərilməyən sahəsində genişləmə imkanları üçün xərclər aiddir.
4. Yeni məhsul buraxılışı və ya yeni satış bazarının mənimsənilməsi. Buraya yeni məhsul istehsalı və ya hal hazırda zəbt edilməmiş yeni coğrafi rayonlara məhsul satışı üçün zəruri olan xərcləri daxil etmək lazımdır.
5. Təhlükəsizlik və ya ekologiya. Bunlar mövcud qanunvericilik normalarının, əmək müqavilələrinin və ya məcburi sosial sığorta şərtlərinin yerinə yetirilməsi üçün xərclərdir. Bu xərcləri tez-tez məcburi investisiyalar və ya zəruri proqramlar adlandırılırlar.
6. Digərləri. Bunlar yaşayış binaları, ofislər, park və torpaq sahələri və s. üçün xərclərdir.

Bir investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün nisbətən sadə hesablamalar kifayətdir. Bu əvəzetmə qərarlarına, xüsusilə mənfəətli müəssisələrdə biznesin dəstəklənməsi üçün investisiyalara aiddir. Digərlərinə - xərclərin azaldılması, mövcud istehsal gücünün genişləndirilməsi və yeni məhsul və ya fəaliyyət sferasına investisiyalar kimi variantlara baxarkən, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün daha ətraflı analiz tələb olunur.

İnvestisiyaların səmərəliliyi analizi aşağıdakı mərhələlərin yerinə yetirilməsini tələb edir:

1. Aktivlərin son tarixdəki dəyəri və həmçinin nağd pul xərcləri istisna olmaqla investisiyalardan nominal pul daxilolmalarının analizi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, investor vəsaiti müəssisəyə həvalə etməklə öz gəlirini nominal stavka formasında şərtləndirir, amma bu stavkaların özləri onun investisiya gözləmələrini də əks etdirir və ona görə də onlar mənfəətliliyin real dərəcəsinə yaxındır, hansı ki maliyyə bazarı istiqamətlənmişdir.

Ardıcıl olaraq, investisiyaların mənfəətliliyinin qiymətləndirilməsinin sabit alıcılıq qabiliyyətinin bərpa olunması üçün qiymətləri bazis qiymət indeksi ilə nizamlamadan onları pul axınlarının ilkin qiymətləri əsasında daha məqsədəuyğundur. Bunda onun səbəbinə zərurət yoxdur ki, alıcılıq qabiliyyətinin ölçülməsi nəticəsində pul vəsaitlərinin itirilməsi zamanı investor tərəfindən tələb olunan mənfəətlilik səviyyəsi artıq özünə «sığortalamanı» daxil edir.

2. Pul vəsaitlərinin planlanan həcmdə əldə olunmaması riskinin dərəcəsinin qiymətləndirilməsi. Son nəticədə investisiya proqramının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi layihənin mənfəətlilik normasının (biz daxili mənfəətlilik normasından (DMN) danışacağıq) investorun ekvivalent riskə malik olan qiymətli kağızlardan əldə edəcəyi mənfəət səviyyəsi ilə müqayisə olunması ilə aparılır. Beləliklə, analizin bu mərhələsi qiymətli kağızlar haqqında biliklərə və statistik analiz alətlərinə yiyələnməyə istiqamətlənmiş bir sıra mərhələlərə də ayrılır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yerli maliyyəçilər tərəfindən təklif olunan modellərin çoxunda məsələnin qoyuluşunun sadələşdirilməsinə imkan verən, eyni zamanda risk parametrinin qiymətləndirilməsinin mahiyyətinin təhrif olunmasına və son nəticədə investisiyaların səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməməsinə səbəb olan fərziyyələr irəli sürülür. İnvestisiya fəaliyyətlərinin praktikasını çox vaxt mürəkkəb riyazi alətlərdən istifadə olunaraq daha əsaslı yanaşma tələb edir.

Məsələn, daha əvvəl göstəriləndiyi kimi, müəssisənin optimal kapital strukturasının hesablanması zamanı istifadə olunan bəzi kəmiyyətlərə (ümumi gəlir və mənfəət) qaussevski kimi baxıla bilməz və hər hansı bir dominion amildən asılı olması nəticəsində bölgünün normal qanunu ilə təsvir olunur. Bir sıra iqtisadçıların onlara qaussevski kimi baxmağa daxil etməsi cəhdi şübhəli nəticələrin alınmasına gətirib çıxarır.

3. İnvestisiya layihəsinin daxili mənfəətlilik norması (DMN), pul daxilolmalarının xalis dəyəri (RDXD), investisiyanın geri ödəmə periodu, investisiyanın orta mənfəət norması müəyyən olunur.

İnvestisiyalara yönəlmiş maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan əsas göstəricilərin üstünlük və ya çatışmamazlığını müzakirə edək.

Hər şeydən əvvəl investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarına: investisiyanın orta mənfəət normasına və investisiya proqramının geri ödəmə perioduna yanaşmaya baxaq.

İnvestisiyanın orta mənfəət normasının müəyyənləşdirilməsi orta illik xalis mənfəətin və investisiyanın orta böyüklüyünün hesablanması əsas götürülür.

Alınan göstərici investora istəyinə cavab verən minimum mənfəət norması ilə müqayisə olunur. Bu metodun əsas üstünlüyü sadəliyi və informasiyanın əldə oluna bilməsidir. Metodun çatışmamazlığı, birincisi, opul axınlarının analizini deyil, mühasibat mənfəətini əsas götürməsi; və ikincisi, nağd pul giriş və çıxışlarının zamanını nəzərə almır, yəni, investisiya layihəsinin sonuncu ilindəki mənfəəti onun həyata keçirildiyi birinci ildəki mənfəətlə eyni ölçü ilə qiymətləndirir.

Yanaşmadakı analiz çərçivəsində daha çox maraqlı metod kimi investisiyanın geri ödənilməsində uçot əmsalının hesablanmasıdır ki, orta hesabla illik mənfəətin müəyyənləşdirilməsinə deyil, analiz məqsədləri üçün istifadə olunan xalis pul girişlərinə əsaslanır.

Praktika göstərdi ki, çox vaxt müəssisə, əhəmiyyətli mənfəətə malik olmaqla, eyni zamanda həmişə bir sıra amillərin – eyni zamanda kreditor və debitor borclarının idarə olunması siyasəti, onun ehtiyatlarının vəziyyəti, uçot siyasəti, istehsalat dövrünün xüsusiyyətləri, istehsalın sektoral və mövsümi xüsusiyyətləri ilə şərtlənən likvid vəsaitlərin çatışmamazlığını hiss edir.

Pul axınlarının bölgüsünü hesablamaq üçün vaxtaşırı uçot əmsalının müəyyən olunması metodunu modifikasiya etmək, yəni, bütün nağd pul axınlarını ilkin zaman momentinə gətirmək məqsədəuyğun olacaqdır. Lakin hətta belə bir yanaşmada uçot əmsalı metodu investisiya proqramının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün yalnız birinci yaxınlaşmanı verə bilər.

Müasir şərhdə geri ödəmə müddəti resursların xərclənməsindən başlayaraq zəruri ilkin pul xərclərinin ödənilməsinə imkan verən bu xərclər həcmində nağd pul girişlərinin daxil olması üçün zəruri olan müddəti göstərir.

Geri ödəmə müddətinin hesablanması metodunun mahiyyət etibarıyla iki çatışmamazlığı var. Birincisi, layihənin geri ödəmə müddətindən sonra əldə edilən nağd pul axınlarını nəzərə almır; ikincisi, geri ödəmə müddətinə qədərki pul girişlərinin daxil olma vaxtları arasında fərqi nəzərə almır.

İkinci çatışmamazlığı modifikasiya yolu ilə investisiyanın geri ödəmə uçot əmsalının hesablanması metodunun analogi modifikasiyası ilə aradan qaldırıraq.

Daha sonra investisiyanın pul girişlərinin xalis bugünkü dəyəri və daxili mənfəətlilik norması metodlarına baxaq.

Bu metodların hər ikisi pul girişlərinin və xərclərinin ilkin vaxt momentinə gətirilməsinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, baxılan yanaşmalar üçün çıxış nöqtəsi zaman amilidir. Məşhur aksiomda deyilir ki, bu gün əldə olunan pul, mücərrəd ifadə ilə gələcəkdə əldə olunacaq həmin puldan dəyərlidir. Bizim vəzifəmiz ondan ibarətdir ki, bu metodları müqayisə etmək və onların birinə və digərinə prioritet verə biləcək vəziyyəti meydana çıxaraq.

Xalis bugünkü dəyər (XBD) pul daxilolmalarının diskont nisbəti ilə investisiyanın həyata keçirilməsinin başlanğıc momentinə gətirilmiş dəyəri ilə pul xərclərinin diskont edilmiş dəyəri arasındakı fərkdir.

Investisiyanın daxili mənfəətlilik norması (DMN), xalis bugünkü dəyərin sıfır olduğu diskont nisbətidir.

İnvestisiya layihələri üzərində işin praktikas, layihələrin daxili mənfəətlilik normasının (DMN) qiymətləndirilməsi metodunun xalis bugünkü dəyər (XBD) metodunun qiymətləndirilməsi ilə müqayisədə bir sıra çatışmamazlıqlarının olduğunu meydana çıxardı.

Birincisi, bu iki metod arasındakı «qarşıdurma» investisiyanın həyata keçirilməsindən əldə olunan gəlirlərin vəsaitlərə yenidən investisiyalaşdırılması dərəcəsinin böyüklüyü haqqında müxtəlif fikirlər səbəbilə yaranır. Daxili mənfəətlilik norması metoduna görə vəsaitlər investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin bütün dövrü boyunca daxili mənfəətlilik normasına bərabər dərəcə ilə yenidən investisiyalaşdırılırlar. Xalis bugünkü dəyər metoduna uyğun olaraq yenidən investisiyalaşdırma diskont etmə əmsalə kimi istifadə olunan zəruri minimum mənfəət normasına bərabər dərəcə ilə həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq, bizim fikrimizcə, xalis bugünkü dəyər daha əsaslandırılmışdır.

DMN metodunun XBD metodu ilə müqayisədə başqa bir çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, DMN metodu investisiyalaşdırma məsətabı kimi faktoru nəzərə almır. Bu amil nəzərə alınmadan 100 mil. manat investisiyadan 100%-li mənfəət əldə olunması həmişə 500 mil. manat 50% mənfəətli investisiyadan üstün tutulacaq. Belə olan halda yalnız XBD metodu üstünlük vermədə düzgün münasibət yaradır. Və nəhayət, DMN metodunun geniş tətbiq olunmasına mane olan bir başqa problem – DMN-nın müəyyənləşdirilməsi üçün çıxış nöqtəsi kimi xidmət edən çox sayıda bərabərləşdirmə qərarlarının mövcudluğu ilə əlaqədardır. Belə bir vəziyyət layihədə olan investisiya qoyuluşunun birdəfəlik xarakter daşımaması, xüsusilə inflyasiya şəraitində investisiyalara xarakterik olan müəyyən zamanlara bölüşdürülməsi və pul daxilolmaları ilə növbələşməsi zamanı özünə yer tapa bilər. Belə olan halda DMN metodunda modifikasiya etmək kifayət qədər çətin məsələdir. Bununla birgə, DMN metodunun interpretasiyası xüsusilə investisiyanın maliyyələşdirilməsində pay əsasına görə iştirak edən investorlar üçün zəruri olan investisiyalaşdırılan kapitalın istifadə olunmasının səmərəliliyi analizi mövqeyindən kifayət qədər asandır.

Biz təklif edirik ki, praktikada müəssisənin uzun müddətli investisiyasının səmərəliliyi analizində bu və ya digər investisiya analizi metodunun tətbiqinin əhəmiyyətini artıran bu və ya digər situasiyalı momentlərin mövcudluğunun nəzərə alan aşağıdakı formada çox faktorlu cədvəl tərtib olunsun:

İnvestisiya analizi metodlarının «əhəmiyyət dərəcəsini» müəyyənləşdirmək üçün cədvəl.

İnvestisiya amilləri	Layihənin likvidlik və risqliliyi	Müəssisənin kredit imkanları	Xərclərin şərtiliyi	Xərclərin qeyri-şərtiliyi	İnvestisiya qoyuluşunun masştabı
İnvestisiya analizi metodu					
Geri ödəmə müddəti	++	+			
İnvestisiyanın geri ödəmə uçotu əmsalı	++	++		+	
XBD				++	++
DMN	+		+	-	
İnvestisiyanın mənfəət norması	+		+		

Hər bir xanada müəyyən amillərin üstünlüyü ilə istifadə olunan metodun əsaslandırılma dərəcəsini əks etdirən ballar yazılır. Sətrlərə görə balların toplanması və ümumi məbləğə bölünməsi ilə hər bir metodun «əhəmiyyət dərəcəsi» müəyyənləşdirilir.

Belə bir yanaşma olduqca sadədir, lakin alınan nəticə kifayət qədər obyektivdir.

Biz «əhəmiyyət dərəcəsinin» daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün bir sıra ekspertlər tərəfindən tərtib olunmuş yuxarıda verilmiş cədvəl əsasında tərtib edilmiş test matrisi analizinə əsaslanan testlər situasiyası metodunu istifadə etməyi təklif edirik. Bu çox zəhmət tələb edən işdir, lakin nəticə böyük dərəcədə əminlik yaradır.

Yalnız yuxarıda baxılan investisiya proqramının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının kompleks istifadəsi ilə uzunmüddətli investisiyaların maliyləşdirilməsinə yönəldilmiş maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyinin kəmiyyət olaraq doğru qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər.

Tərəfimizdən baxılan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin kəmiyyət metodları investisiyalar üzrə qərar qəbul edilməsi prosesində investisiya layihələrinin seçilməsində tamamilə istifadə olunur. Biz artıq çəkilmiş xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində onların əsasında qoyulmuş hissəsinə məntiq gətirdik.

Praktikada xüsusilə investisiya layihələri ilə əlaqədar qərar qəbul olunması prosesində müzakirə olunan metodların tətbiqinə xas olan bir sıra aspektlər meydana çıxır.

Bizim qənaətimizə görə bu aspektlər E.S.Stoyanov tərəfindən tərtib olunmuş cədvəldə kifayət qədər ətraflı analiz edilmiş və təqdim olunmuşdur.

Tərəfimizdən təqdim olunan, maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində investisiya analizi metodlarının tətbiqini təşkil edən yanaşma əgər maliyyə resurslarının mahiyyətini investisiya layihələşdirilməsinin vəzifələri və analizi ilə qarşılaşdırılırsa bizim fikrimizcə qənaətbəxşdir.

İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyi yalnız kəmiyyətə deyil, eyni zamanda bir sıra keyfiyyət parametrləri ilə də müəyyən olunur, hansı ki çoxu iqtisadiyyatın komanda-administrativ idarəetmə metodları şəraitində bank təşkilatları tərəfindən nəzarət olunmuşdur.

Bugün bu parametrlər bir problemin həllində – maliyyə resurslarının əsaslandırılmış immobilizasiyasının ehtiyatlara və investisiyalara çevrilməsində istifadə olunur. Müasir şəraitdə müəssisənin maliyyə resurslarının manevr olunması səmərəliliyinə nail olunmasına onların məqsədli istifadəsindən daha böyük əhəmiyyət verilməsini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, sadəcə xərclərin maliyyələşdirilməsinin maliyyə planı müddəaları çərçivəsində nəzərdə tutmaqla «məqsədli istifadənin» özü də hazırkı vaxtda şərti xarakter daşıyır.

Beləliklə, müəssisənin maliyyə resurslarının əsaslandırılmış immobilizasiyasının çevrilməsi – onların idarə olunmasının səmərəliliyinin mühüm şərtidir.

Xüsusi hallarda (tez-tez), resurslarla investisiya proqramının həyata keçirilməsində onların uzun müddət müəssisənin pul dövriyyəsiindən yayınması səbəbləri aşağıdakılar ola bilər:

1. İnşaat işləri planının yerinə yetirilməməsi,
2. Avadanlıqların quraşdırılması və montajı üçün meydança hazırlanmasının gecikməsi,
3. Avadanlığın montaj müddətinə qədər gətirilib çıxarılmaması.

Göstərilən səbəblər investisiya proqramının reallaşdırılmasının bütün dövrü ərzində aparılması lazım olmaqla və geniş əhatəli suallar yaratmaqla maliyyə işinin əsas istiqamətini müəyyən edir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının praktiki istiqamətliliyi, eyni zamanda konkret müəssisə fəaliyyətlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin, onun maliyyə resurslarının, sektoral və təşkilati-hüquqi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması analizini də tələb edir.

Təklif olunan maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları maliyyə metodlarının səmərəliliyi onun müəssisənin maliyyə resurslarının həcminə və strukturasının keyfiyyətinə təsirinin nəticəsi ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutmaqla son nəticəyə – pul girişlərinə təsir edən bütün mümkün amilləri özündə «yığan», «sintetik» göstəricilərin hesablanmasına əsaslanır.

Baxılan göstəricilər yalnız investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşdırılmır, onlar investisiyaların bütövlükdə maliyyələşdirilməsində mənbələrin istifadə olunmasının səmərəliliyini tamamilə əks etdirir:

Ümumi gəlir + amortizasiya + cəlb olunmuş maliyyə vəsaitləri

Maliyyə resurslarının onların mənbələrinə (xüsusi və ya borc) və formalarına görə istifadə olunmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi imkanına biz daha sonra baxacağıq.

2.2 Müəssisənin maliyyə resurslarının yaradılması mənbələrinin təhlili.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının yaradılmasının əsas mənbələrinin funksional təyinatına uyğun olaraq – milli gəlir cəmiyyətin xalis gəlirinə və əmək haqqı fonduna bölünür.

Əmək haqqı maliyyə resurslarının yaradılması elementi (növu) kimi çıxış edir. Maliyyənin işləyiş prosesində əmək haqqı yenidən bölünür və ictimai tələbatın ödənilməsinə cəlb olunur. Yenidən bölgü formaları kimi vergilər, büdcədən kənar dövlət fondlarına ödənişlər, əmlak, pensiya və şəxsi sığorta fondlarına könüllü üzvlük haqları çıxış edir.

Xalis gəlir tam məbləğdə lakin müxtəlif formalarda maliyyə resurslarının tərkibinə daxil olur. Xalis gəlirin bütün tərkib hissələri müxtəlif ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istifadə olunur və maliyyə resurslarının növlərini təşkil edirlər.

Məcmu ictimai məhsuldan başqa mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının mənbəyi kimi milli sərvət (heç olmasa onun bir hissəsi) də çıxış edə bilər. Müəssisənin milli sərvət hesabına yaradılan maliyyə mənbələrinin əsas elementləri (növləri): ilk növbədə – amortizasiya, sıradan çıxmış və istifadəsiz vəsait satışından gəlir, eyni zamanda əsas fondların tərkibinə keçirənlər, satışdan kənar əməliyyatlardan daxil olmaların ayrı-ayrı növləri və başqa.

Vəsaitlərin ayrı-ayrı növlərinin maliyyə resurslarına aid edilməsinin vacib şərti onların müəssisənin dövriyyəsiindən çıxarılması, pul vəsaitlərinin onların maddi-əşyavi təcəssümündən nisbətən sərbəst sürətdə işləyişidir.

Beləliklə, amortizasiya ayırmaları xüsusiləşir, müəyyən dövrdə dövriyyədən çıxır və eyni zamanda dövriyyə fondlarına avanslaşdırılmış vəsaitlər daima istehsal sferasında qalır. Bu səbəblə, müəssisənin dövriyyə kapitalına maliyyə resursu kimi baxılmır. Lakin, müəyyən şəraitlərdə istehsal-maliyyə fəaliyyəti nəticəsində müəssisədə xüsusi dövriyyə vəsaitləri artıqlığı yarana bilər və hansı ki, bir qayda olaraq müəssisənin likvid vəsaitləri (dövriyyə kapitalı) kəsirinin örtülməsinə

yönəldilir. Vəsaiti ifadə edən, dövriyyədən çıxarılmış xüsusi dövriyyə vəsaiti artıqlığı maliyyə resursu növüdür.

İndi cədvəl 1-də müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının həcminə təsir edən amillərə baxaq.

Cədvəl 1.

Xüsusi maliyyə resurslarının həcmi dəyişdirən amillər

Maliyyə resursları və onların elementləri	Maliyyə resurslarının həcminə və inkişaf tempinə bəsit edən amillər
<u>Maliyyə resurslarının ümumi həcmi</u>	İşçilərin sayı, əməyin istehsal gücü, istehsal və satış həcmi, əməyin fondla silahlanması və fond verimi
<u>Maliyyə resurslarının elementləri:</u> Ümumi gəlir: eyni zamanda Mənfəət Əmək haqqı fondu ƏDV və satış dövriyyəsinə vergi (avt. yolları istifadəçilərindən vergi, mənzil fondunun saxlanması) Amortizasiya ayırmaları Digər ayırmalar	İstehsal həcmi, qiymətlər, xərclərin strukturu İstehsal və satış həcmi, vergi dərəcələri Əsas istehsal fondlarının növ strukturu, onların amortizasiya ayırma normaları, işə salınma və çıxarılması

Verilmiş cədvəldən görüldüyü kimi, maliyyə resurslarının təşkil edən elementlər (onların həcmi) onları dəyişdirən amillərdən birbaşa asılıdır və eyni

zamanda az dərəcədə verilmiş parametrlərin dəyişməsinə şərtləndirir. Beləliklə, idarəetmə obyektini olaraq, onlar subyektin təsirini özlərinə güclü keçirirlər. Tərsinə subyekt-obyekt əlaqəsi bir o qədər də nəzərə çarpmır.

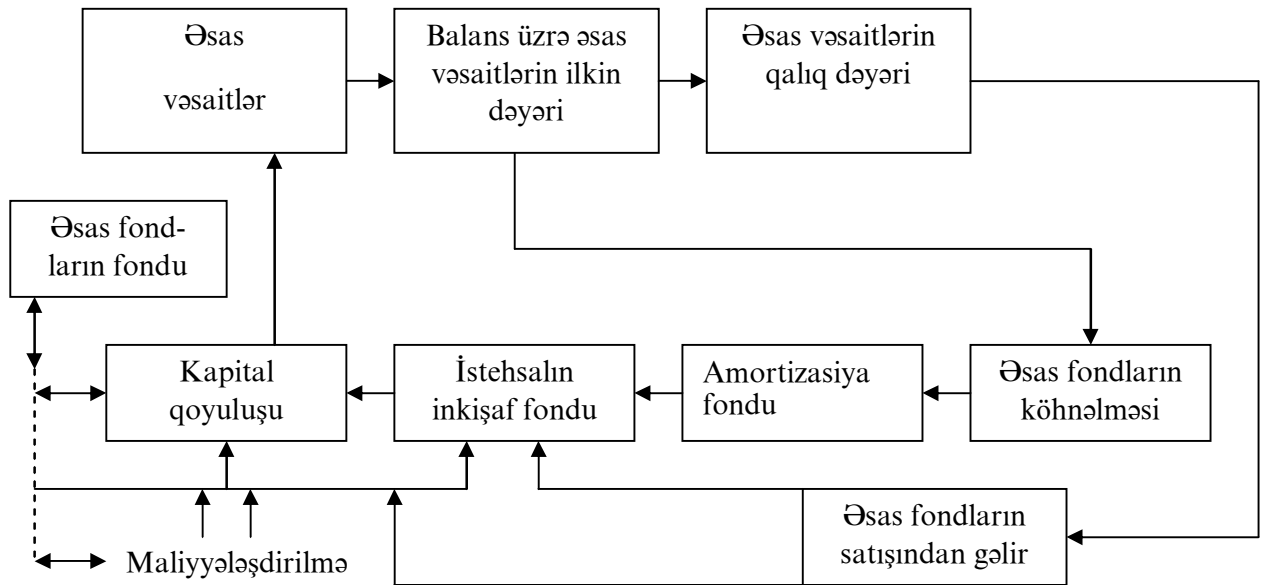
Maliyyə resurslarını təşkil edən elementlərin hər birinə ətraflı baxaq.

Ümumi gəlir: Bir kateqoriya kimi istehsal ümumi gəliri – ümumi məhsuldan istehsal prosesinin tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan hissəsi çıxıldıqdan sonra qalan hissəsidir. Ümumi məhsulun bu hissəsinin pul formasında ifadə olunmuş dəyəri – ümumi gəlir maliyyə kateqoriyası kimi çıxış edir. Maliyyə kateqoriyası kimi ümumi gəlirin mahiyyətini müəyyənləşdirərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu məhsul satışı prosesində satış gəlirlərinin keçmiş maddələşmiş əmək məsrəflərini aşması formasında pul ifadəsini alan yenidən əmək tərəfindən yaradılmış dəyərdir. Ümumi gəlirdən fərqli olaraq mənfəət, mahiyyət etibarilə əlavə olunmuş dəyərin pul ifadəsi olan, istehsal prosesində yenidən yaradılmış dəyərin yalnız bir hissəsini əks etdirir. Maliyyənin xalq təsərrüfatının müxtəlif səviyyələrində işləməsi kimi (prof. D.S. Molyakovun fikrincə mərkəzləşdirilmiş və ya mərkəzləşdirilməmiş, və ya prof. V.M. Radionovun maliyyənin işləyiş sferasını məhdudlaşdırdığı kimi – bütövlükdə dövlət səviyyəsində, müəssisə səviyyəsində, sığorta fondları səviyyəsində). Maliyyə resurslarına da xalq təsərrüfatı səviyyəsində və ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində baxmaq lazımdır. Praktiki olaraq bütün tədqiqatçılar ona gəlirlər ki, mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının əsas mənbəyi milli gəlirdir, yəni K. Marksın müəyyənləşdirdiyi kimi «əmək haqqı üstəgəl mənfəət üstəgəl rentadan yəni, ümumi gəlirdən ibarətdir» Aydındır ki, xalq təsərrüfatının maliyyə resursları maliyyə mexanizminin alt həlqələri – müəssisə və təşkilatların maliyyə resursları hesabına yaradılır. Mərkəzləşdirilmiş resurslar ümumi gəlirdən ibarət olduğu üçün, müəssisələrin maliyyə resurslarının əsas elementi kimi xüsusilə ümumi gəliri qeyd etmək məntiqli olardı.

Ümumi gəlirdən əlavə olunmuş dəyər kimi pul kateqoriyasının ayrılması əməyin zəruri və əlavə olunmuş bölünməsi prosesi ilə bağlıdır. Əlavə olunmuş məhsul – cəmiyyətin xalis gəlir kimi çıxış edən, müəssisənin işçilərinin əlavə

əməyi hesabına yaradılan məhsuldur. Əlavə məhsul iki formada çıxış edir: natural-əşyavi və dəyər. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində əlavə təyin dəyəri pul formasında reallaşır və sərbəst maliyyə kateqoriyası – pul yığımlarını xüsusişdirir. Verilmiş kateqoriyanı cəmiyyətin xalis gəlirindən ayırıcı xüsusiyyəti – onun bölgü xarakteridir. Pul yığımlarının mövcudluğunun əsas formaları kimi mənfəət, aksizlər, əlavə dəyər vergisi, sosial və tibbi sığortaya ayırmalar və başqaları çıxış edir. Buna uyğun olaraq ümumi gəlir maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, genişlənən istehsal üzrə xərclərin və işçilərin iqtisadi stimullaşdırılmasının həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan, müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarının yaradılması elementi və universal göstəricisidir.

Amortizasiya. İstehsalda istifadə prosesində müəssisənin əsas fondları köhnəlir və öz dəyərini tədricən hazır məhsula keçirirlər. Əsas fondlar ilkin dəyərindən ayrılan, dəyərin keçən hissəsi, sərbəst hərəkət edir və məhsulun satışından sonra amortizasiya fondunda toplanır. Bu fondun vəsaitləri fiziki və mənəvi aşınma nəticəsində köhnəlmiş əsas fondların yeniləşməsi mənbəyidir. Bununla əlaqədar olaraq əsas fondların dəyər dövriyyəsi prosesində amortizasiya



mənbələri:

1. Mənfəət (ümumi gəlir) və müəssisənin digər xüsusi maliyyə resursları
2. Səhmdar və pay kapitalı
3. Uzunmüddətli kredit
4. Bütçə ayırmaları

fondunun rolu müəyyənləşdirilir. Əsas fondların dəyər dövriyyəsi prosesi sxem 1–də verilmişdir.

Sxem 1. Müəssisənin əsas fondlarının dəyər dövriyyəsi prosesi

Verilmiş sxemin aydınlığı üçün onu da qeyd edək ki, xüsusi maliyyə resurslarının yaradılmasının əsas elementinin mənfəət və ya ümumi gəlir olması məsələsi maliyyə nəzəriyyəsində diskussiyalı olaraq qalır. Müəssisənin daxili maliyyə resursları içərisində ən vacibi mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesab olunurlar. **Mənfəət** müəssisənin istehsalat fəaliyyəti prosesində formalaşır, onun son nəticəsi və istehsalın artımı və genişləndirilməsi mənbəyidir. Aydın məsələdir ki, hər bir istehsal-kommersiya təşkilatının əsas məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Kəmiyyətcə o, hazır məhsulların (iş və xidmətlərin), mal-materiallar satışından, habelə satışdankənar gəlirlərin xərclərdən çox olmasından alınmış, başqa sözlə müəssisənin ümumi gəlirlərinin ümumi xərclərindən çox olan məbləğini ifadə edir. Lakin maliyyə resursları mənbəyi kimi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi ümumi gəlir yox, onun bir hissəsi, yəni vergilər və digər ayırmalar ödənildikdən sonra yerdə qalan-xalis mənfəət qəbul edilir. Bu xalis mənfəət yığım, istehlak və ehtiyat fondlarının formalaşdırılmasına yönəldilir.

Müəssisənin digər daxili maliyyə mənbələrindən biri də **amortizasiya ayırmalarıdır**. Onlar əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərinin aşınmasının pul ilə ifadəsidir. Amortizasiya ayırmaları məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və sonradan məhsul satışından əldə olunan pul hasilatının tərkibində müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabına qayıtmaqla yığım fondunun formalaşmasının daxili mənbəyinə çevrilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sadə və geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsində amortizasiyanın payı 50-70 % təşkil edir. Amortizasiya ayırmalarının istifadəsində əsas diqqət onların tam həcmdə əsas kapitalın investisiyasına yönəldilməsinə, sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqinin genişləndirilməsinə yetirilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənardan **cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin** əhəmiyyəti böyükdür. Təcrübə göstərir ki, cəlb edilmiş vəsaitlərsiz bir çox

müəssisələr ahəngdar təsərrüfat fəaliyyətini qura bilmirlər. Normal iqtisadi situasiyalarda borc alınmış vəsaitlər istehsalın səmərəsini yüksəldir, istehsalın genişləndirilməsinə və sabitləşdirilməsinə zəmin yaradır. Borc resurslarının cəlb edilməsi kanallarının çoxluğu onlardan müxtəlif təsərrüfat situasiyalarda əlverişli şərtlərlə istifadə etmək üçün münbit şərait yaradır.

Bank kreditləri, kommersiya kreditləri, faktoring, lizing, fərdi şəxslərin kreditləri və sairələr cəlb edilmiş vəsait mənbələrinə aiddirlər. Borc kapitalının cəlb edilməsi müəssisənin əsas və dövriyyə fondlarının ehtiyaclarının ödənilməsində zərurətə çevrilir. Belə ehtiyatlar müəssisənin yenidən qurulması və istehsalın texniki silahlandırılması, ilkin kapitalın yetərli olmaması, məhsul istehsalı, tədarükü, emalı, təchizatı və satışı prosesində mövsümlü mөvcud olması zamanı, həmçinin müəssisənin özündən asılı olmayan səbəblər (fövqəladə hallar, tərəf müqabillərin intizamsızlığı və s.) nəticəsində baş verə bilər.

Borc kapitalı qısamüddətli (bir ilə qədər) və uzunmüddətli (bir ildən yuxarı) olur. Müəssisənin aktivlərinin hansı mənbə hesabına qısa müddətli və yaxud uzunmüddətli kapitalın (borc və xüsusi) maliyyələşdirilməsi məsələsi istehsalat zərurətindən asılı olaraq hər bir konkret halda ayrıca həll olunur. Ancaq müəssisələr çox hallarda əsas kapitalın əksəriyyətini və dövriyyə kapitalının nisbətən sabit hissəsini (məsələn, sığorta ehtiyatı, debitor borclarının müəyyən məbləği) uzunmüddətli kapitalın hesabına maliyyələşdirilməsinə üstünlük verirlər. Əmtəə axının həcmindən asılı olan dövriyyə aktivlərinin qalan hissəsi qısamüddətli kapitalın hesabına maliyyələşdirilir.

Maliyyələşmənin bütün kənar mənbələrini iki qrupun birinə aid edirlər: kreditlərin alınması və yaxud qiymətli kağızların (səhmlərdən başqa) buraxılması yolu ilə maliyyələşmə.

Dünya təcrübəsində aşağıdakı kredit növləri fərqləndirilir: bank, kommersiya, istehlak, dövlət, beynəlxalq və sələm kapitalı. Müəssisələr üçün ən önəmlisi kommersiya və əlbəttə ki, **bank kreditidir**.

Kommersiya kreditini müəssisə mal - material tədarük etdikdə, yaxud malgöndərən təşkilatda istehsalat ehtiyatları yaratdıqda ala bilər. Bu növ kredit

əksər kiçik müəssisələr üçün maliyyələşmənin əsas mənbəyidir. Kapitalın cəlb edilməsinin bütün digər hallarında olduğu kimi, kommersiya krediti alan müəssisə asılılıq probleminə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki malgöndərən müəssisəyə əlverişsiz qiymətlər və yaxud daha aşağı keyfiyyətli mal “sırıya” və tələb edə bilər ki, müəssisə onun rəqibləri ilə işgüzar əlaqələri kəssin, həmçinin digər qeyri - münasib şərtləri yerinə yetirsin

Bütün dünyada istehsal - kommersiya tipli müəssisələr qısa müddətli və uzunmüddətli kredit ehtiyatlarının mənbəyi kimi ən çox kommersiya banklarından istifadə edirlər.

Müəssisələrin istehsal və sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilən **bank kreditləşməsi** kreditin mahiyyətini və məzmununu əks etdirən prinsiplərə - qaytarılma, ödənişlilik və müddətlilik prinsiplərinə ciddi əməl olunmaqla həyata keçirilir.

Bank kreditini həmin əməliyyatların aparılmasına respublikanın Milli Bankı tərəfindən lisenziyası olan ixtisaslaşdırılmış kredit maliyyə təşkilatları verirlər. Kredit münasibətlərini ya kredit müqaviləsi və yaxud da kredit sazişi tənzimləyir.

Bundan başqa amortizasiya fondlarının rolu əsas fondların sadə təkrar istehsalının maliyyələşdirilməsilə məhdudlaşmır. Amortizasiya ayırmaları hesablaşma hesabına tədricən toplanır, amma əsas fondların bərpası üçün bir dəfəyə xərclənir. Amortizasiya hesabında toplanan vəsaitlər köhnəlmiş əsas fondların yenilənməsi momentinə qədər müvəqqəti sərbəst olur və geniş təkrar istehsalın əlavə mənbəyi kimi xidmət edir.

Müasir praktika amortizasiyaya əsas fondların təkrar istehsalının məqsədi mənbəyi kimi deyil, daha çox tam dəyərli mobil maliyyə resursu kimi baxır ki, bu da bir tərəfdən pul resurslarının hərəkətinin idarə olunmasının müasir konsepsiyasına cavab verir və manevr etmək hesabına idarəetmə effektivini yüksəldir, digər tərəfdən isə – təkrar istehsal sferasında maliyyənin nəzarət funksiyasını məhdudlaşdırır.

K. Marks qeyd edir ki: «Yığım mənbəyi kimi amortizasiya fondunun

istifadəsinə imkan verən bir neçə hal mövcuddur:

- elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında işə salınan əsas fondların dəyərində köhnəlmiş olanların dəyəri ilə müqayisədə azalma baş verir. Buna görə də ödəmə tələbatının üzərində vəsait artıqlığı yaranır;
- yuxarıda göstərilən amillərin təsiri altında köhnəlmiş əsas fondlar, bir qayda olaraq, yüksək istehsal gücünə malik texniki cəhətdən daha mükəmməl əmək vasitələri ilə dəyişdirilir;
- əsas istehsal fondlarının həcmnin artması zamanı yığılma üçün istifadə olunan amortizasiya payı da artır».

Beləliklə, verilmiş bu kateqoriyanın mahiyyəti onda təhazür edir ki, əsas fondların amortizasiyası təkcə sadə təkrar istehsalın deyil, eyni zamansa müəyyən qədər geniş təkrar istehsalın da mənbəyidir.

Hesab etmək olar ki, təsərrüfatçılığın bazar metodlarına keçid şəraitində təkrar istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyası kimi maliyyə resursu mənbəyi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə sürətləndirilmiş amortizasiya ilk növbədə geniş təkrar istehsalın tələbatının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir, o yalnız əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı üçün onun ciddi məqsədli istifadəsi şəraitində böyük əhəmiyyətə malik olur. Təəssüf ki, Azərbaycanda mövcud mühasibat üçotu sistemi və hesabatlarda müəssisənin pul fondlarının istifadəsinə güclü nəzarət olunmasına baxılmaz. Digər tərəfdən, ciddi məqsədli istifadə prinsipi müəssisənin maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi məsələsindən irəli gələn məqsədlə müəyyən dərəcədə ziddiyyətlidir: necə ki maliyyə resurslarının idarə edilməsində mane etmə qabiliyyəti fondların ciddi məqsədli istifadə edilməsi ilə müəyyən dərəcədə ziddiyyət təşkil edir.

Lakin, bizim fikrimizcə, verilmiş ziddiyyət aradan qaldırıla bilər, əgər maliyyənin nəzarət funksiyasına biraz başqa bucaq altında baxılırsa: xüsusilə müəssisənin pul fondlarının səmərəli istifadəsi yerinə vurğunun nəzarət tərəfə keçirilməsi.

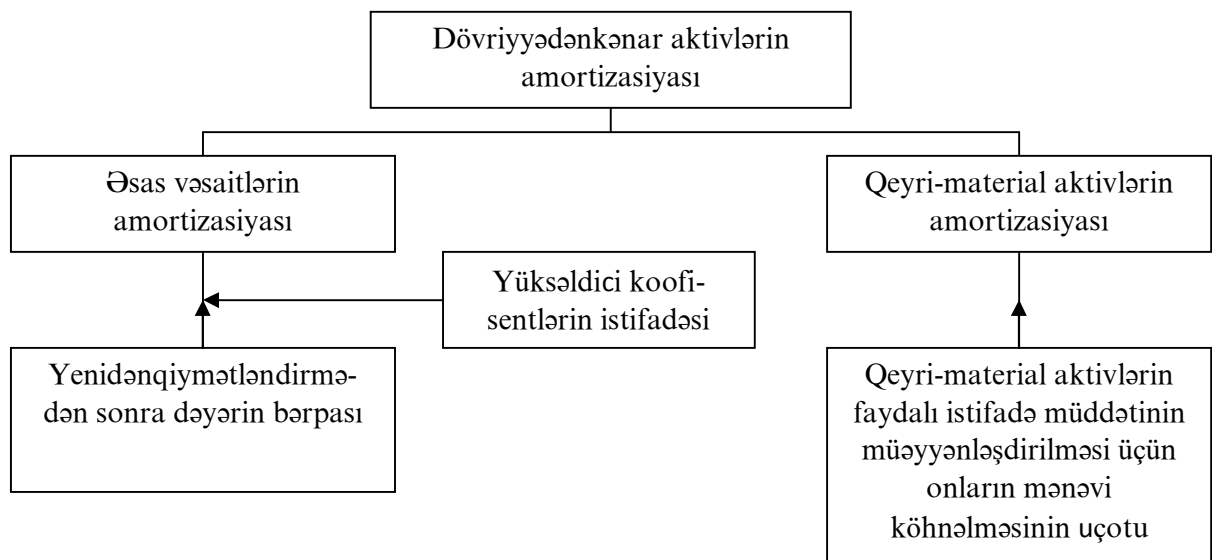
Sürətləndirilmiş amortizasiya ilə yanaşı, istifadə sahəsi qanunla məhdud-

laşdırılmış olan əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi məsələsi son illər böyük əhəmiyyət daşımağa başlamışdır.

Yenidənqiymətləndirmənin məqsədi – əsas aktivlərin yenilənməsi üçün zəruri pul vəsaitləri fondunun formalaşmasına şərait yaradılması, əmlakın qiymətləndirilməsi və köhnəlmənin hesablanması üçün başlanğıc dəyər bazasının yeniləşməsidir. Bütün əsas vəsaitlər, o cümlədən, fəaliyyət göstərən, ehtiyatda olan, bitməmiş inşaatda olan, arendaya və ya müvəqqəti istifadəyə verilmiş olan, silinməyə hazırlanan amma formal aktla silinməmiş vəsaitlər yenidənqiymətləndirəyə məruz qalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sürətləndirilmiş amortizasiya və yenidənqiymətləndirməyə müəssisənin maliyyə resurslarının yaradılma mənbəyi kimi baxmaq çətin ki, mümkündür, nə qədər ki, bu daha çox maliyyə resurslarının əsas mənbəyinin – ümumi gəlirin eyni vaxtda ixtisarı ilə maliyyə resurslarının ayrı növü kimi amortizasiyanın yalnız artma amilləridir.

Yeni təsərrüfatçılıq əsaslarına keçidlə əlaqədar, bazar mexanizminin aktivləşməsi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında müəssisələrin maliyyə resurslarının yaradılması mənbələri arasında qeyri-material aktivlərin amortizasiyası daha böyük



rol oynayacaqdır. (bax sxem 2)

Sxem 2. Dövriyyədən kənar aktivlərin amortizasiyasının formalaşması

Son vaxtlara qədər material təbiəti olmayan aktivlərin mövcudluğundan gəlir əldə edilməsi imkanı öz-özlüyündə ehtimal olunmurdu. Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq subyektləri intellektual mülkiyyət bazarının subyektləri kimi, öz-özlüyündə mal sayılan intellektual işlərinin məhsullarının hüquqlarını öz adlarına qeyd etmək üçün real imkan əldə etdilər.

Müəssisənin maliyyə resurslarının yaradılmasının digər mənbələrinə baxaq.

Təkrar istehsalın təmin olunması üçün xüsusi maliyyə resursları ilə yanaşı müəssisə onları maliyyə bazarından da mobilizasiya edə bilər.

Professor V.M. Radionov xalq təsərrüfatı üçün maliyyə bazarının əhəmiyyətindən danışarkən onun aşağıdakı funksiyalarını ayırır: «... maliyyə resurslarının fasiləsiz yaradılması, onların olduqca səmərəli investisiyalaşdırılması və məqsədyönlü istifadəsi».

Maliyyə bazarının strukturası kapital hərəkətinin qarşılıqlı əlaqədə olan iki segmentini özündə birləşdirir – qiymətli kağızlar bazarı və ssuda kapitalı bazarı.

Bundan başqa, maliyyə bazarını ilkin və ikinci dərəcəli olmaqla ikiye bölmək olar.

İlkin maliyyə bazarının məqsədi istehsala investisiyalar və digər növ xərclər üçün zəruri olan əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasıdır. Əgər əmanətçilər emitentin gələcəyini optimist qiymətləndirərsə, onda onlar buraxılmış qiymətli kağızları tez alırlar.

İkinci dərəcəli maliyyə bazarları əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunması üçün deyil, təsərrüfatçılıq subyektləri arasında mövcud olanın yenidən bölgüsü üçündür.

Maliyyə resurslarının sərbəst hərəkətini təmin etməklə, maliyyə bazarları təkrar istehsal prosesində mühüm rol oynayırlar. Əgər eyni təsərrüfatçılıq subyekti həm vəsaiti əmanətləşdirsəydi, həm də kapitalı mobilizasiya etsəydi iqtisadiyyat maliyyə bazarı olmadan da mövcud ola bilərdi. Lakin, daha çox kapitalın mobilizasiyası ilə məşğul olan bazar subyektləri – qeyri-maliyyə institutları, real aktivlərə investisiyalar üçün daha çox vəsait istifadə edirlər, nəinki əmanətləşdirirlər. Nəzərdə tutulan investisiyalar və əmanətlərin həcmi arasında nə qədər çox fərq olarsa, maliyyə və kredit resurslarının son istehlakçıları arasında əmanətlərin bölgüsü üçün effektiv maliyyə bazarlarının mövcudluğuna bir o qədər çox zərurət yaranır. Son investor və son əmanət sahibi arasında görüş optimal şəraitdə və az xərclə həyata keçirilməlidir.

Verilmiş hada söhbət əmanətlərin onların sahiblərindən istifadəsilə birbaşa axınından gedir.

İqtisadiyyatda maliyyə vasitəçilərinin olması zamanı axınlar vasitəli ola bilər. Vasitəçilik institutlarına kommersiya və əmanət bankları, sığorta kompaniyaları, pensiya fondları və kredit sisteminin digər elementləri daxildir. Vasitəçilər birbaşa tələbləri dolayı tələblərə çevirməklə, son öhdəlikçi və kreditor arasında aralıq həlqə təşkil edir.

Maliyyə vasitəçiləri geniş xidmət spektri təqdim etməklə qısamüddətli satışın daha cəlbədicisi olmasını təmin edərək vəsaitləri transformasiya edirlər. Sazişlərin məstəbına qənaət edilməsi də əhəmiyyətli, çünki böyük həcmli əməliyyatlarda kreditor və ya borc alan vasitəçiyə xidmətinə görə ödəmələr zamanı endirimdən faydalanacaqdır.

Bundan başqa vasitəçilərin ayrı-ayrı subyektlərinə nisbətən borc alan haqqında daha tam informasiya əldə etmək imkanları vardır.

Bir qayda olaraq, maliyyə vasitəçiləri xidmətin dəyərini və maliyyə xidmətinin istehlakçıların qarşılaşdıqları narahatçılıqları azaldmaq yolu ilə bazarın səmərəliliyini yüksəldirlər. Lakin bu həmişə belə olmur. Vasitəçiliyin

çətinlik yaratması halları az deyil və bundan qaçmaq lazımdır. Sekyuritizkasiya likvid olmayan aktivlərin istifadəsi və onların qısamüddətli transformasiyası yolu ilə bu problemin həllinə imkan verir.

Sekyuritizasiyanın geniş yayılmasının səbəbi odur ki, onun tətbiqi ilə kredit üzrə ümumi tranzaksiya gecikmələri bir qayda olaraq, bankın borc alan və pul sahibi arasında vsitəçilik etməsi hadisəsinə nisbətən azdır. Rəqabət qiyməti aşağı salmaya məcbur edir və bu maliyyə xidməti sferasını derequlyasiya edən faktorlardan biridir.

Beləliklə, müəssisələr maliyyə bazarından, kredit almaq və xüsusi qiymətli kağızlar emissiya etmək və bankları ilkin, bazarda öz qüvvələri ilə və ya vasitəçilər ilə satmaq yolu ilə mahiyyə resursların mobilizasiya edə bilirlər.

Səhm çıxarılması vasitəsilə cəlb olunan vəsaitlər səhmdar (aksioner) kapitalını təşkil edir. O müəssisə üçün daha az risklidir, nə qədər ki, uyğun maliyyə resursuna (mənfəət) malik deyil, səhmdar cəmiyyət dividend ödənməsi üçün məsuliyyət daşımır. Eyni zamanda səhmdar kapitalı olduqca bahadır, belə ki, səhmdarlar riskə girdikləri üçün dividend və ya səhm dəyərinin kapital formasında artması şəklində böyük mükafat tələb edirlər.

İstiqraz çıxarılması yolu ilə cəlb olunan vəsaitlər borc kapitalını təşkil edir. Borc kapitalı daha ucuzdur, amma olduqca risklidir, necə ki, istiqraz sahibləri kreditor rolunda çıxış edirlər və müəssisənin iflas prosesinə təşəbbüs edə bilirlər. Xüsusi və borc kapitalının dəyəri arasında belə qarşılıqlı münasibət bazar tipli inkişaf etmiş iqtisadiyyatlara xasdır. Yerli praktikada başqa situasiya yaranmışdır ki, buna daha sonra baxılacaqdır. Və beləliklə az riskli və ucuz kapitalı necə əldə etmək problemi qalır.

Dissertasiyanın növbəti paraqrafı maliyyə bazarından maliyyə resurslarının cəlb olunmasının optimal formasının müəyyənləşdirilməsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Orada xüsusilə söhbət firmanın kapital strukturundan, xüsusi və borc vəsaitlərin arasında qarşılıqlı münasibətlərin idarə olunmasından və səhmdar

cəmiyyətin qiymətli kağızlar portfelinin passiv hissəsinin formalaşdırılması qaydalarından gedir.

2.3. Səhmdar cəmiyyətlərin dividend siyasətinin formalaşması problemləri

Səhmdar cəmiyyətlərdə maliyyənin idarə edilməsində getdikcə əhəmiyyəti artan və böyük problemlərdən biri onların səhmdarlarla qarşılıqlı münasibətdədir. Yerli praktika üçün qarşıda faktiki dividend ödənişi materialları əsasında müəssisə üçün ən əlverişli dividend siyasətinin seçilməsi ilə bağlı gələcək idarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsinə imkan verən təkliflərin işlənməsi (hazırlanması) kimi mühüm məsələ dayanır.

Dividend siyasətinin formalaşdırılmasında nəzərə almaq lazımdır ki, klassik «səhm qiyməti dividenddən birbaşa asılıdır və əksinə alternativ maliyyə qoyuluşlarının faiz dərəcəsi ilə bağlıdır» formulu iqtisadi böhran şəraitində praktiki olaraq yararsızdır. Dividend məbləğləri və onların ödəniş qaydaları səhmdarlar və investorlar üçün hələ ki, səhmlərin real qiymətinin, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin və həmçinin, səhmdar cəmiyyətin inkişaf perspektivinin etibarlı göstəriciləri deyildir. Səhmdar cəmiyyətin dividend ödəmələrinin ümumi iqtisadi və maliyyə göstəricilərinə təsiri analizinin mövcudluğu bir çox müəssisə rəhbərlərinin dividend siyasətinin işlənməsinə lazımınca diqqət yetirməməsinə gətirib çıxarır.

Cədvəl 1-də «X» müəssisənin 19xx-20xx-ci illərdə dividend ödəmələrinin analizinin nəticələri haqqında məlumat verilmişdir.

Cədvəl 1.

«X» müəssisənin dividend ödəmələri

Göstəricilər	<i>19xx-ci il</i>	<i>xxxx-ci il</i>	<i>xxxx-ci il</i>	<i>böyümə tempi, %</i>
1. Balans mənfəəti				
2. Xalis mənfəət				
3. Səhm sayı				
4. Dividend ödənişi				

5. Səhmdar sayı				
6. Orta əmək haqqı				
7. Səhm başına dividend				
8. Səhm bazar qiyməti				
9. Səhm başına mənfəət onun bazar qiymətinə nisbəti, %				
10. İnkişafa yönəldilmiş vəsait				
11. Dividend ödəməsi üçün ehtiyat fondu				
12. Rüblük dividend ödəmə məbləği, payı %				

Beləliklə, dividend ödənişi praktikasının analizi göstərir ki, «X» müəssisənin hal-hazırda faktiki olaraq hər hansı bir dividend siyasəti yoxdur. Obyektiv olaraq, müəssisənin işinə təsir göstərən çoxsaylı subyektiv amillər meydana çıxaran iqtisadiyyatın böhran təsiri və siyasi risklərin mövcudluğu dividend siyasətinin tam şəkildə formalaşdırılmasına imkan vermir.

Kifayət qədər böyük mənfəət əldə edilməsi və iqtisadi böhrandan çıxma dərəcəsinə görə səhmdarlar getdikcə daha təkidlə dividend ödənilməsinə öz iradlarını bildirəcəkdir. Dividend məbləğinin böyüklüyünün dəqiq şəkildə əsaslandırılması, uzun dövr ərzində vaxtı-vaxtında əldə ediləcəyinə zəmanət verilməsi kimi şərtlərin aydınlaşdırılması zərurəti yaranır. Bütün bunlar səhmdarlar üçün aydın olan dividend siyasətinin onların hüquqların tapdamadan işlənməsini tələb edir.

Səhmdar cəmiyyətin dividend siyasətinin işlənməsində hər şeydən əvvəl

dividend anlayışına aydınlıq gətirməsi zəruridir. Bir çox səhmdarlar üçün bu anlayış sadə və izah tələb etməyən anlayış kimi gəlir. Lakin mütəxəssislərin təkcə dividendin mahiyyətinin deyil, eyni zamanda səhmdar cəmiyyətin maliyyə problemlərinin həllində onların imkanlarını da bilməsi zəruridir.

Səhmdar cəmiyyətlərdə dividendin ödənilmə qaydası hər şeydən əvvəl «səhmdar cəmiyyətləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Mövcud qanunvericiliyə görə səhmdar cəmiyyətlər bu və ya digər dividend siyasətini seçməklə yalnız səhmdarları gəlirlə təmin etmək çərçivəsindən kənara çıxan məsələləri həll edəcək vəziyyətdədir.

Dividend səhmdar cəmiyyətin idarə olunması ilə birbaşa əlaqəlidir. Üstünlük təşkil edən səhmdarlar qrupunun maraqlarından hərəkət edərək, dividend ödəmə qaydasını dəyişməklə səhmdar cəmiyyəti idarəetmənin xarakterini dəyişə, strateji inkişafın yeni məsələlərini qoya, səhm qiymətinin və ümumi müəssisə kapitalının dəyərinin yüksəlməsini təmin edə bilər və s.

Mənfəət bölgüsündə fəal iştirak etməklə dividendlər yalnız bölgü deyil, eyni zamanda stimullaşdırıcı funksiyanı da yerinə yetirir. Bundan başqa, dividendin səviyyəsinə və onun ödəniş stabilliyinə görə səhmdarlar və potensial investoqlar səhmdar cəmiyyətin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti və onun inkişaf perspektivləri haqqında mühakimə yürüdə bilərlər. Dividendlər qiymət göstəricisi kimi, başqa müəssisələrlə dividendin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan aşağıdakı göstəricilərin hesablanmasına imkan verir:

- səhm başına dividend;
- səhm başına dividendin onun bazar dəyərinə nisbəti;
- mənfəətin yığma və istehlaka bölgü norması.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, dividend aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- səhmdarların gəlir mənbəyi;
- səhmdar cəmiyyətin maliyyə sağlamlığının müqayisəli qiymətləndirilməsi göstəricisi;

- səhmdarların və investorların stimullaşdırılması.

Dividendin ödənməsi mənbəyi biridir – müəssisənin cari ildəki xalis mənfəəti. Qanunun bu tələbi keçən ilki dividendin ödənməsində müəyyən çətinlik yaradır. İmtiyazlı səhmlərə dividend ödənməsi üçün xüsusi təyinatlı fondlar yaradıla bilər. Lakin onların mənbəyi yenə də xalis mənfəətdir.

Maliyyə mənbəyinin mövcudluğu vəsaitin mövcudluğuna zəmanət vermir: mənbə ola bilər, amma müəssisənin hesablaşma hesabında vəsait olmayada bilər.

Müəssisə məhsul satışından gəliri onun yüklənməsi ilə müəyyənləşdirir, alıcılara hesablaşma sənədlərinin ödənilməsini yüklənmiş məhsullara görə təqdim edir, ona görə də balans üzrə mənfəətin mövcudluğu dividendlərdən danışmadan əvvəl, heç vaxt cari istehsal tələbatının təmin olunması üçün pul vəsaitlərinin mövcud olması mənasına gəlmir. Ona görə də idarə heyəti tərəfindən qoyulmuş aralıq dividendlərin ödənilməsi tarixi praktikada hər şeydən əvvəl ödəmələrə başlama tarixidir, hansı ki hesablaşma hesabına vəsaitlərin daxil olma ölçüsünə görə həyata keçirilə bilər.

Bütün dividend ödənilməsi prosesi mahiyyəti etibari ilə yubana bilər, əgər müəssisənin büdcə və ya digər müəssisələr qarşısında kreditör borcları böyük olarsa.

Qanunlarda və ya müəssisənin daxili sənədlərində (nizamnaməsində) nə adi, nə də imtiyazlı səhmlər üçün aralıq dividendlərinin dərəcəsinə il ərzində yaranacaq vəziyyətə görə müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan şey kimi baxılmır. Bu dərəcələr hər dəfə idarə heyəti müəyyənləşdirir.

Əlbətdə ki, idarə heyəti onların aparatından tək başına sərəncam verə bilməz, lazımi hesablaşma materiallarını müəssisənin icraçı orqanları təqdim edir. Bir qayda olaraq bütün səhmlər (imtiyazlı və akdi) üçün aralıq dividendlərin dərəcəsi eynidir, belə ki, imtiyazlı səhmlər üçün xüsusi dividend ödənilməsi yalnız illik dividendlərə aiddir.

Aralıq dividendlərin ödənməsi qərarı idarə heyəti, illik dividendlərin ödənilməsi isə yalnız səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən verilsə də obyektiv olaraq elə alınır ki, aralıq dividendlərin ödənilməsi ilə əlaqədar idarə heyətin qərarı üçün hətta onlar istəməsə də ümumi yığıncağında əvvəlcədən qəbul edilmiş illik dividendlərin ödənilməsi haqqında qərarın olması zəruridir. Bu ona görə belə alınır ki, illik dividendlərin həcmi ödənilən aralıq dividendlərdən az ola bilməz. Uyğun olaraq, əgər kvartal ərzində hətta minimal həcmdə aralıq dividend ödənmisə onda artıq illik dividend sifra bərabər ola bilməz.

Xüsusilə yuxarıda göstərilən səbəbin təsiri ilə səhmdar cəmiyyətlərin rəhbərləri aralıq dividendlərin ödənilməsinə olduqca istəksiz yanaşırlar. O ki qaldı imtiyazlı səhmlər üçün dividendlərə, səhmdar cəmiyyətlər mövcud qanunvericiliyi görə imtiyazlı səhmlərə dividend ödəmək üçün xüsusi fond yarada bilərlər.

Belə ki, imkan «səhmdar cəmiyyətlər haqqında» qanunun x maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Müəssisələr öz istəyi ilə nizamnamələrində belə bir fondun yaradılıb yaradılmaması məsələsinə baxa bilərlər.

İzah edilənləri nəzərə alaraq, səhmdar cəmiyyətlərdə maliyyənin idarə olunmasında dividendlərin rolunu gücləndirmək məqsədilə imtiyazlı səhmlər üçün olduğu kimi adi səhmlərə dividend ödənilməsi üçün də xüsusi fondun yaradılması öhdəliyinə qanunla baxılması lazımdır.

Dividend siyasətinin seçilməsinə dövlətin vergi siyasəti böyük təsir göstərir. Məsələn, səhmdar cəmiyyətlərin qiymətli kağızları üçün gəlirlərə yüksək vergilərin qoyulması zamanı daha çox əmək haqqı ödənilməsi daha sərfəlidir.

Analiz göstərir ki (cədvəl 1), hal-hazırda praktikada xüsusilə bu hadisə baş verir. Əmək haqqının inkişafı dinamik dividend ödəmə artışı geridə qoyur.

Dividendlərə yüksək vergilərin qoyulması dividendin bir hissəsinin əmək haqqı şəklində ödənilməsini stimullaşdırır, lakin bu halda səhmdar cəmiyyətdə çalışmayan səhmdarların mənafeyinə zərər vurulur. Bu maraqlara riayət olunması

üçün əmək haqqının ödənilməsi zamanı cəmiyyətin rəhbərliyi tez-tez tamamilə leqitim olmayan metodları axtarır və tətbiq edir.

Səhmdarlar üçün hesablanan dividend məbləği ümumi qəbul olunmuş qayda ilə vergiləndirilir. Bu qayda ondan ibarətdir ki, fiziki şəxslər üçün dividendlər gəlir sayılır və bu gəlirlərə uyğun gəlir vergisi dərəcəsi ilə vergiləndirilir. Əgər səhmdar onun gəlirinə əlavə ediləcək dividend məbləğini təcrübi-konstruktor işləri və ya dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması da daxil olmaqla müəssisənin texniki inkişafına yönəldərsə onda o gəlir vergisindən azad olacaqdır.

Hüquqi şəxs – səhmdarlara məxsus olan digər müəssisələrin səhmləri üçün olunan dividendlər satışdan kənar gəlirlərdir. Buna görə də qanunla müəyyən olunmuşdur ki, səhmlər üçün alınan dividendlər 10% vergi dərəcəsi ilə vergiləndiriləcəkdir. Burada «ikiqat verqıqoyma»ya yol verildiyi üçün bu vergi dərəcəsinə imtiyazlı saymaq mümkün deyildir.

Səhmdar cəmiyyətlər mənfəət vergisi ödədikdən sonra onların sərəncamında qalan xalis mənfəətdən dividend ödəyirlər, sonra isə dividend alıcıları (hüquqi şəxs) yenidən mənfəətə görə vergi ödəyirlər.

Əgər hüquqi şəxs – dividend alıcısı onu istehsalın inkişafına yönəldirsə vəziyyət tamamilə absurd alınır. Belə çıxır ki, hansı səhmdar cəmiyyətdə dividend istehsalın inkişafına yönəldilmişsə onlar vergidən azaddır, amma dividendi alan səhmdar cəmiyyətdə bu dividendlər də həmçinin səhmdar cəmiyyətdə istehsalın inkişafına yönəldiyi halda mənfəət vergisinə tabedir.

Bu uyğunsuzluq qanunvericiliklə aradan qaldırılmalıdır. Səhmdar cəmiyyətdə istehsalın inkişafına yönəldilmiş dividendlər onların hara əlavə edilməsindən asılı olmayaraq mənfəət vergisinə tabe olmamalıdır. Əsas məsələ: harada və nə məqsədlə dividendlərin istifadə edilməsidir.

Digər bir problem isə kiçik səhmdarların cəmiyyətin idarəsində iştirak edə bilmədiyi üçün dividend siyasətinin müəyyənləşdirilməsində rol oynamaması və

buna görə də onların mənafeyinin qorunmamasıdır. Hal-hazırda müəssisələrin ödədikləri dividendlərin məbləği olduqca azdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik səhmdarların iqtisadi marağı böyük həcmli səhmdarların marağından mahiyyətə fərqlənir. Onlar həmişə dividendlərdən əldə edəcəkləri gəlirləri sahib olduqları səhmlərin satışından əldə edəcəkləri gəlirlə müqayisə edirlər.

Dividendlər əhəmiyyətli gəlir ünsürü kimi, yalnız böyük səhm paketinə malik iri səhmdarlar üçün maraqlıdır. Nəticədə, kiçik səhmdarlar gec və ya tez öz səhmlərini əldən çıxarırlar, bu isə idarəetmə hüququnun və gəlirlərin səhmdar cəmiyyətin səhmlərinin bir neçə iri sahibkarın əlində mərkəzləşməsinə gətirib çıxarır.

Səhm gəliri iki ünsürdən yarana bilər – dividend ödəmələri və onların kurs fərdinin artmasından. Bu iki ünsür arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, onlardan biri real, digəri isə potensial olaraq mövcuddur. Hesab etmək olar ki, kurs qiymətinin artması müəyyən mənada səhmdarlara ödəyəcək dividendlərdən asılıdır. Lakin zaman keçdikcə səhmin kurs qiymətinin artması onun düşməsi ilə əvəz oluna bilər. Bunun nəticəsində daha əvvəlcə əldə olunmuş bütün əmlak itə bilər. Aydın ki, səhmdarların böyük əksəriyyəti gəlirlərinin təxirə salınması ilə razı deyil, buna görə də real gəlirin əldə edilməsinə həmişə üstünlük verilir. Bu həmin əhalinin böyük əksəriyyətinin aşağı həyat səviyyəsi ilə də izah olunur.

Səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında praktiki olaraq iştirak etməyən kiçik səhmdarlar üçün dividend qiymətli (istiqraz və ya əlavə səhm) kağız formasında alınması bir alternativ ola bilər. bu halda səhmdar dividendlərə görə gəlirini saxlayır, lakin, bununla cəmiyyətin idarəsindəki formal hüquqlarını itirir.

Səhmdar cəmiyyətlər dividend siyasətlərinin işlənməsi zamanı öz nizamnamələrində dividendlərin bir hissəsinin qiymətli kağız kimi ödənilməsinə yer verə bilərlər. Belə kombinasiya edilmiş metod cəmiyyətin səhmdarlarına öz hüquqlarını satmaqda böyük imkanlar yaradır.

Əksər kiçik sahibkarlar üçün idarəetmə məsələlərində passivlik onda yaranır ki, cəmiyyətdə dividendlər olmur və ya çox az olur və onların yaranması və ya artması perspektivi kifayət qədər qeyri-realdır. Bu şəraitdə çoxsaylı kiçik səhmdarların səhmlərinin konsolidasiyası böyük praktiki maraq yaradır. Burada yalnız maliyyə deyil, həm də siyasi məqsədlər qoyulur.

Birləşmə formaları müxtəlif ola bilər. Azərbaycan Respublikası mülki məəcəlləsində qeyri-kommersiya təşkilatlarının müxtəlif növlərinə baxılmışdır: ictimai birliklər, fondlar, dərnək, assosiasiyalar, ittifaqlar.

Fikrimizcə, səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında kiçik səhmdarların hüququnun təminin zəmanəti üçün ən uyğun qeyri-kommersiya təşkilatı forması mülki məəcəllənin «X» maddəsində nəzərdə tutulmuş dərnəklərdir.

Dərnəklər, mülkiyyətçilərin (səhm sahiblərinin) idarəetmə, sosial-mədəni və ya digər qeyri-kommersiya xarakterli funksiyaları həyata keçirilməsi üçün (və onlar tərəfindən tam və ya qismən maliyyələşdirilən) yaradılan təşkilatlar kimi tanınır. Belə dərnəklər kiçik səhm sahiblərinin etimadı əsasında, onların adına və onların marağını nəzərə almaqla səhmdarların yığıncağında konsolidasiya edilmiş səhm paketini operativ şəkildə idarə edəcəkdir.

Qanunvericiliyə görə dərnəklər onlara təhkim olunmuş əmlakı özgəninkiləşdirmək və ya ona sərəcam vermək hüququna malik deyildir. Bu kiçik səhmdarlara onların səhmlərinin qorunması üçün zəmanət verir.

Dərnəklər kiçik səhmdarların konsolidasiya olunmuş səhm paketinə malik olmaqla səhmdar cəmiyyətin idarə heyətinin tərkibində öz təmsilçisinə olması hüququna malik olacaqdır. Bu kiçik səhmdarların maliyyə resurslarının hərəkəti üzərində nəzarətini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir, səmərəli olmayan investisiya layihələrini və səhmdar kapitalının digər mümkün yayındırılmalarının önleyir.

Səhmdar cəmiyyətinin konsolidasiya olunmuş səhm paketi sahiblərinə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün hüquqlar cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Nizamnamə kapitalında iştirakından asılı olaraq müəyyən səhm sayısına malik olan səhmdarlara verilən hüquqlar

Nizamnamə kapitalında iştirakı, %	<i>Səhmdarın hüququ</i>
1%	Cəmiyyətin səhmdar reyestrində nəzərdə tutulmuş məlumatlarla tanış olmaq, cəmiyyətin idarə heyətinə qarşı məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək
2%	Səhmdarların ümumi yığıncağının gündəliyinə iki təklif, cəmiyyətin idarə heyətinə və təftiş komissiyasına namizəd irəli sürmə
10%	Səhmdarların növbədənkənar ümumi yığıncağının çağırılması tələbi, səhmdarların ümumi yığıncağının iştirakçıları siyahısı ilə tanış olmaq, cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması tələbi
25%+1 səhm	Nizamnamənin dəyişdirilməsi məsələsi ilə bağlı səhmdarların ümumi yığıncağının qərarını blokada etmək, cəmiyyətin reorqanizasiya və ya likvidasiyası, iri müqavilələrin bağlanması
30%+1 səhm	Baş tutmayan səhmdarların ümumi yığıncağının əvəzinə yeni yığıncağın keçirilməsi
50%+1 səhm	Səhmdarların ümumi yığıncağının keçirilməsi, səhmdarların ümumi yığıncağında lazımi qərarların alınması
75%+1 səhm	Səhmdar cəmiyyət üzərində tam nəzarət, yəni, cəmiyyətin nizamnamənin dəyişdirilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi, reorqanizasiya və likvidlik, iri müqavilələrin bağlanması imkanı

Cədvəl 2-dən görünür ki, səhm paketinin böyüklüyündən asılı olaraq kiçik

səhmdarlara öz hüquqlarını genişlətməsi üçün zəmanət verilə bilər. Əgər onların səhm paketi nizamnamə kapitalında 75%-i aşarsa, onlar səhmdar cəmiyyət üzərində tam nəzarətə malik ola bilərlər.

Cədvəl 3.

Dividend ödəmə metodlarının xarakteristikası

Metodun adı	Əsas prinsipi	Metodun üstünlüyü	Metodun çəşməməzliyi	Qeyd
1. Mənfəətin daima bölgüsü metodu	«Dividend çıxışı» göstəricisinin daimiliyinə əməl etmə	Sadəliyi	(Xalis mənfəətin azalması zamanı) səhm payına dividend məbləğinin azalması səhm kursunun düşməsinə gətirib çıxarır	Nəzəriyyəçilərin çəkəndirməsinə baxmayaraq praktikada metod olduqca çox işlənilir
2. Sabit dividend ödəməsi metodu	Səhm kursunun dinamikasından asılı olaraq uzun müddət ərzində səhmlərə dividend ödəməsinin daimiliyinə əməl olunması. Dividend ödəmələrinə müntəzəmlik	1. Sadəlik 2. Səhmin kurs dəyərinin dalğalanmasının aradan qaldırılması	Əgər mənfəət çox düşərsə, sabit dividend ödəməsi müəssisənin likvidliyini pozur	
3. Zəmanət verilmiş minimum və «Əlavə» dividend ödəməsi	1. Müntəzəm sabit dividend məbləğinin ödəməsinin daimiliyinə əməl olunması 2. Müəssisənin fəaliyyətinin	Səhmin kurs dəyərinin dalğalanmasının aradan qaldırılması	«Əlavə» dividendə çox tez-tez ödəməsi zamanı olması və səhm kursunun sabit tutulmasındakı	«Əlavə» dividendlər tez-tez ödənilməməlidir.

metodu	müvəffəqiyyətli- yindən asılı olaraq növ- bədənkənar «əlavə» dividend- lərin ödənməsi		lazımı rol oynamasını dayandırması	
4. Səhmlərlə dividend ödənməsi metodu	Səhmdar nağd pul dividendi yerinə əlavə səhm alırlar	1. Maliyyə dayanıqlığı olmaması zamanı likvidlik probleminin həllini yüngülləşdirir 2. Bütün bölüşdi- rilməmiş mən- fəət inkişafa yönəlidir 3. Vəsait mənbələrinin strukturunda böyük sər- bəstliklə manevr etmək imkanı yaranır 4. Bölünüb verilən səhmlərlə yük- sək idarəçilərin əlavə stimu- laşdırılması imkanı yaranır	Bəzi investorlar pula üstünlük verərək səhmləri satmağa başlayırlar	Əgər bu səhmlər istənilən zaman pula çevirə bil- mək üçün kifayət qədər likviddirsə, səhm almaq səhmdarların əksəriyyətini məmnun edir
5. Dividend ödəməsində qarışıq metod – qiymətli kağızla və pulla	Səhmdarlar divi- dendin bir hissə- sini səhm kimi, digər hissəsini isə nağd şəklində alırlar	1. Digər metodların üstünlükləri saxlanır 2. Dividen d siyasətinin həyata ke- çirilməsində yeni imkanlar yaranır	Dividendlərin idarə edilməsi metodu çətinləşir	Səhmdarları n marağını tam nəzərə aldığı üçün metodun praktiki əhə- miyyəti artır

		<p>3. Digər metodların bütün üstünlüklərinin istifadəsində manevr etmə imkanı</p> <p>4. Qarışıq dividend ödəməsi səhmdarların hüquqlarını genişləndirir</p>		
--	--	---	--	--

Səhmdar cəmiyyətin dividend ödəmə metodlarının xarakterizə edən toplu material cədvəl 3-də verilmişdir.

Səhmdar cəmiyyət üçün ən əlverişli dividend siyasətinin seçilməsi ilə bağlı əsas problemin tədqiqi göstərdi ki, tövsiyə olunan bu və ya digər dividend ödəmə metodunu seçməzdən əvvəl müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi lazımdır. Maliyyə-iqtisadi vəziyyətin necə qiymətləndirilməsindən asılı olaraq səhmdar cəmiyyətin rəhbərliyi sərbəst şəkildə adekvat dividend siyasətini seçməli və cəmiyyətin nizamnamə və daxili idarəetmə sənədlərində qanunla müəyyən olunmuş qaydada zəruri əlavə və dəyişiklikləri həyata keçirməlidir.

Fəsil 3. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliyinin artırılması yolları.

3.1 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının formalaşmasında dövlətin maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Maliyyə siyasəti – dövlətin maliyyə ehtiyatlarının toplanması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirildiyi tədbirlərin məcmusudur. Maliyyə siyasəti ictimai fəaliyyətin bütün tərəflərini əhatə edir.

Maliyyə siyasəti termini adətən maliyyə menecmenti ilə məşğul olan iqtisadçılar tərəfindən tətbiq edilir.

Maliyyə siyasətinin məqsədi – dövlətin mövcud sosial münasibətlər sisteminin möhkəmləndirilməsi və maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsidir.

Hər bir cəmiyyətdə dövlət öz vəzifə və məqsədlərini yerinə yetirmək, müəyyən nailiyyətlər qazanmaq üçün maliyyədən istifadə edir. Bu məqsədlərə nail olunmasında maliyyə siyasəti mühüm rol oynayır. Maliyyə siyasəti iqtisadi mənafelərə aktiv təsir vasitəsidir.

Maliyyə siyasəti aşağıdakı həlqələrdən ibarətdir:

1. Maliyyənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyasını hazırlanması;

Bu konsepsiya iqtisadi qanunların tələblərinin öyrənilməsi, təsərrüfatların inkişafının hərtərəfli təhlili, əhalinin tələbatının, istehsal münasibətlərinin və məhsuldar qüvvələrinin inkişafının perspektivlərinin müəyyən edilməsi əsasında formalaşır.

2. Maliyyədən cari dövrdə və perspektivdə istifadə olunmasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Bu zaman maliyyə siyasətində irəli gələn məqsədə çatmaq yolları əsas götürülür, beynəlxalq amillər və maliyyə ehtiyatlarının mümkün olacaq artımı nəzərə alınır.

3. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

Qarşıya qoyulan məqsədlərin xarakterindən və həll olunması metodlarından asılı olaraq maliyyə siyasəti 2 yerə bölünür:

1. Maliyyə strategiyası
2. Maliyyə taktikası

Maliyyə strategiyası iqtisadi, siyasi və sosial strategiya ilə müəyyən olunan, iri miqyaslı vəzifələrin həllini nəzərdə tutan, gələcək üçün nəzərdə tutulmuş uzunmüddətli maliyyə siyasəti kursudur. Maliyyə strategiyasının hazırlanması gedişində maliyyənin inkişafının əsas meylləri proqnozlaşdırılır, onlardan istifadə konsepsiyaları yaradılır, maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsipləri müəyyən edilir.

Maliyyə siyasətinin formalaşması zamanı uzunmüddətli məqsədlərin seçilməsi və məqsədli proqramların tərtibi sosial iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərində maliyyə ehtiyatlarının təmərküzləşməsi üçün zəruridir.

Maliyyə taktikası cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində qarşıya çıxan məsələlərin maliyyə əlaqələrinin təşkili qaydalarının dəyişirilməsi. Maliyyə ehtiyatlarının yenidən qruplaşdırılması yolu ilə həll edilməsi məqsədini daşıyır. Maliyyə strategiyasının nisbi sabitliyi şəraitində maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Çünki sosial amil və iqtisadi şərait həmişə dəyişkəndir.

Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafı sosial tərəqqiyə fəal təsir imkanına malik olması üçün dərin elmi əsaslandırmalar tələb olunur. Ancaq maliyyə siyasətini müəyyən edən bütün amillərin elmi cəhətdən öyrənilməsi həmin siyasətin nisbi müstəqillikdən obyektiv iqtisadi qanunlara tabe olmayan siyasətə çevrilməyəcəyinə təminat verə bilər.

Maliyyə siyasəti maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə və onun həcmnin artırılmasına yönəldilməlidir. Maliyyə vəsaitinin sərfindən əldə edilən artım maliyyə siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində maliyyə ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının nəzərə alınmaması vəsaitlərin dağınıq yayılmasına, cəmiyyətin sosial tələbatının ödənilməsi üçün istifadə olunan mənbələrinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Maliyyə siyasətini hazırlayarkən konkret tarixi şərait nəzərə alınmalıdır. Nəzərdə tutulmuş və həyata keçirilmiş xərclərin maliyyə ehtiyatlarının həcmindən

asılılığı aksiom kimi bütün səviyyələrdən olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən qəbul edilməlidir.

Maliyyə siyasəti qarşısında qoyulan tələblərin biri də onun hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinə kompleks yanaşılmasına riayət edilməsidir. Yəni, maliyyə siyasətinin bütün həlqələri vasitəsilə həyata keçirilən tədbirlərin razılaşdırılması, bir-birinə uyğunlaşdırılması, onların inkişafın müəyyən mərhələsinin aparıcı vəzifələrinin həllinə yönəldilməsi, iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissələri – maliyyə, kredit, əmək haqqı, qiymətqoyma siyasətinin çox qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək istiqamətində yönəldilməsi.

Maliyyə siyasəti məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ölkə ərazisi üzrə səmərəli yerləşdirilməsində mühüm rol oynayır. O məqsədli proqramların maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunmasına, vəsaitlərin iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə cəmləşməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artması üçün stimulun yaranmasına, bütün regionların mütənasib inkişaf etməsinə və yerli xammaldan istifadəyə səbəb olur.

Son zamandar dövlətin həyata keçirdiyi maliyyə siyasəti keçid iqtisadiyyatında olan iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsinin problemlərinə dair nəşrlərin sayı getdikcə artır. Lakin bu məsələdə nəzəri fikirlərin vahidliyi əldə olunmamışdır.

Beləliklə, Qərbin görkəmli iqtisadçıları maliyyə siyasəti ilə bağlı dəqiq tərif verməmişlər. Məsələn: Stenli Fişer, Rudiger Dornbus, Riçard Şmalenzi maliyyə siyasətini müstəqil anlayış kimi ayırmamışlar. Eyni zamanda onlar bu mövzunun tədqiqinə fiskal siyasət anlayışını genişləndirməklə yanaşırlar. Onlar yazırlar ki, fiskal siyasət dövlətin öz gəlir və xərcləri ilə bağlı qəbul etdiyi qərarları özündə təcəssüm etdirir. Analoji olaraq bəhs olunan problemləri digər əcnəbi iqtisadi məktəblərində də nəzərdən keçirirlər. Əsasən R. Kemrbell Makkonell və L. Stenli Vryu dövlət tərəfindən inflyasiyasız milli məhsulun və tam məşğulluğun təmin olunmasına yönəldilən dövlət xərc və vergi tutumlarının qaydaya salınması dəyişikliklərini müəyyən edən maliyyə-büdcə və fiskal siyasətlərinin anlayışlarını eyni qəbul edirlər. Şübhəsiz, bu cür şərh maliyyə siyasətinin mahiyyətinin dərk olunmasında bir sıra qeyri-müəyyənliklərə səbəb olur. Maliyyə ehtiyatlarının

onların bölüsdürülməsi və dövlət tərəfindən funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün ondan istifadə edilməsinin sabitləşdirilməsi üzrə dövlət tədbirlərinin mahiyyətini nəzərdə tutaraq istehsal münasibətlərinin və istehsal qüvvələrinin inkişafına maliyyə siyasətinin təsirinin effektivliyi və sosial istiqamətliliyi dövlətin ictimai-siyasi quruluşu və obyektiv iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları ilə müəyyən olunur. Lakin bu fikirlər marksist məktəbində fiskal siyasət dedikdə, burjua dövlətinin maliyyə tədbirləri anlayışı altında müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olunması üçün dövlət gəlir və xərclərini tənzimlənməsi kimi başa düşülməsi yanlış olar. Bu zaman qeyd olunur ki, burada burjua dövlətinin iqtisadi funksiyalarının maliyyə aspekti öz əksini tapır.

Maliyyə siyasətinin mahiyyətini açmaq üçün Rusiya iqtisadçılarının fikirləri böyük rola malikdir. Professor V.V.Lavrov maliyyə siyasətini təhlil edərkən, onun istehsala nəzarət və uçotla, əməyin kəmiyyəti və əmtəələrin (mal və xidmətlərin) bölüşdürülməsi ilə əlaqəsini qeyd etmişdir. Digər iqtisadçı Levçuk istehsal artımında maliyyə siyasətinin böyük rolunu vurğulayarkən qeyd etmişdir ki, bu siyasət maliyyə ehtiyatlarından istifadəsi və bölüşdürülməsinin demokratik və mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsini özündə birləşdirməlidir. S.Pavlov da bu sahədə maraqlı fikirlər yürütmüşdür. O dövlət tənzimlənməsi işində kredit və maliyyə anlayışlarının ayrılmazlığından irəli gəlir və maliyyə-kredit siyasətinin dövlətin həqiqi maliyyə iqtisadi vəziyyətinin maliyyə-kredit sisteminin yenidən qurulmasının istiqamət və metodları, habelə iqtisadiyyatın islahatlaşdırılması probleminin həllinə dair yeni yanaşmalar ilə əlaqələndirir. Şeremetyev isə bu məsələni «SSRİ-nin maliyyəsi» əsərində tam təhlil etmişdir. Onun tərkibindəki iki mənə verir:

- Maliyyədən istifadə sahəsində dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri kimi;
- Maliyyənin mərkəzləşdirilmiş dəqiq ifadəsi kimi;

Maliyyə siyasəti ikinci halda, dövlətin iqtisadiyyatının daxilində baş verən maliyyə proseslərini nəticələndirir.

Beləliklə, maliyyə siyasətinin yuxarıdakı şərtlər aşağıdakı əsas məqsədləri ilə sübut edilir.

1. Maliyyə ehtiyatlarının istifadəsinin effektivliyinin və həcmnin artımı;
2. İqtisadiyyatın yenidən qurulması və sağlamlaşdırılması. İkinci qrup istehsal sahələrinin ümumi həcmdə payının artırılması, ÜDM-a xərclərin (sərflərin) azaldılması, pul tədavülünün növbəliliyinin təmin olunması və s.
3. Kənd təsərrüfatı və digər sənaye sahələrinin inkişafı əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunması;

Digər iqtisadçılar maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin başqa məqsədlərini də ayırmışlar. Belə ki:

- inflyasiya tempinin aşağı salınması;
- iqtisadi tsikllərin hamarlaşdırılması və s.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə siyasəti dedikdə, vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə maliyyə ehtiyatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi başa düşülür.

Beləliklə, maliyyə siyasətinin qarşısına qoyulan məsələlərdən nəticə çıxaran qabaqcıl iqtisadçılar onu 3 formaya bölürlər:

- iqtisadi artım siyasəti;
- sabitləşdirmə siyasəti;
- işgüzar fəallığın məhdudlaşdırılması siyasəti.

Birincidə məşğulluğun səviyyəsinin qaldırılmasına və ÜDM-un faktiki həcmnin yüksəldilməsinə yönəldilmiş maliyyə tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu stimullaşdırmış maliyyə siyasətinə daxildir:

- dövlət xərclərinin artırılması;
- vergi yüklərinin azaldılması.

Başqa sözlə desək, hal-hazırda balanslaşdırılmış büdcə varsa, onlar maliyyə siyasəti enmə və depressiya müddətində büdcə kəsiri istiqamətində hərəkət etməlidir.

Beləliklə, maliyyə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi 3 mərhələdə aparılır:

1. maliyyənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış inkişaf konsepsiyalarının işlənilib hazırlanması;

2. gələcək və cari dövr üçün maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, yəni maliyyə siyasətinin strategiya və taktikasının işlənilib hazırlanması;

3. qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün istiqamətləndirilmiş praktiki hərəkətlərin fərdi olması.

Təbiidir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyata birbaşa təsiri üçüncü mərhələdə başlayır, lakin iki mərhələnin tərkibi ilə müəyyən edilir. Amma bu mexanizm qismən doğrudur. Belə ki, maliyyə tənzimlənməsinin bütün imkanlarını nəzərə almır.

3.2 Müəssisənin maliyyə resurslarından səmərəli istifadəsinin əsas istiqamətləri.

Hər bir müəssisənin əsas məqsədlərindən biri öz daxili maliyyə ehtiyatlarını artırmaqdan ibarətdir, çünki onun səmərəli fəaliyyəti məhz bu ehtiyatların mövcudluğundan asılıdır. Təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan və təsərrüfatdaxili (işçilərin əmək haqqı, sosial müdafiənin gücləndirilməsi, maddi həvəsləndirmə tədbirləri və s.), təsərrüfatdan kənar (vergi və sığorta ödəmələri, kreditlərin qaytarılması, mal - materiala görə kreditor borclarının ödənilməsi və s.) maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, elmi - texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən bəhrələnməklə təkrar istehsalın genişləndirilməsi və, ümumiyyətlə, həmin təsərrüfat subyektinin əmtəə bazarında imicini artırmaq məqsədilə digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün pul gəlirləri və daxilolmalar müəssisənin **maliyyə ehtiyatlarını** təşkil edir.

Maliyyə ehtiyatları ilkin formada müəssisə təşkil edilən anda nizamnamə fondunun təsis edilməsi ilə yaranır. Yaradılan təsərrüfat subyektlərinin təşkilati - hüquqi statusundan asılı olaraq nizamnamə kapitalının mənbələri kimi səhmdarların kapitalı, kooperativ üzvlərinin pay haqları və ayrılımları, sahə mənsubiyyətinə görə baş idarənin maliyyə təxsisatları, bank kreditləri və büdcə vəsaitləri çıxış edirlər. Nizamnamə fondunun həcmi məbləğcə nə qədər çox olarsa, müəssisənin investisiya və pul vəsaitlərindən operativ istifadə imkanları bir o qədər geniş olar.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin daxili maliyyə ehtiyatları əsas etibarilə hazır məhsulun (görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin) satışından əldə edilən mənfəətdən və əsas vəsaitlərin amortizasiyası ayırmalarından ibarətdir.

Müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının toplanması və artırılması nə qədər zəruri şərtdirsə, onlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək bir o qədər vacib amildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə ehtiyatlarından istifadənin istiqamətləri geniş və çoxşaxəlidir. Bu istiqamətlər arasında vergi və məcburi sığorta ödənişləri, istifadə olunmuş bank kreditlərinə görə faiz ödəmələri, alınmış xammal

materialların dəyərinin ödənilməsi öncül yer tuturlar. Digər **vacib istiqamətləri** belə qruplaşdırmaq olar:

- * əsaslı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi;
- * qiymətli kağızlarda olan maliyyə ehtiyatlarının investisiyalaşdırılması
- * sosial təyinatlı xüsusi pul fondlarının formalaşdırılmasına yönəldilən maliyyə ehtiyatları.

Əsaslı kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi. Kapital qoyuluşu yeni tikililərin və fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən qurulmasına və yeniləşdirilməsinə, yeni texniki vasitələrlə təchiz edilməsinə, istehsal güclərinin saz və işlək vəziyyətdə saxlanılmasına sərf edilən xərclərdir. Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanunda (13 yanvar 1995-ci il) qeyd edilir ki, əsas fondların yaradılmasına və təkrar istehsalına, habelə maddi istehsalın digər formada inkişafına investisiya yönəldilməsi kapital qoyuluşları şəklində həyata keçirilir.

Əsaslı kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

- * müəssisənin xüsusi (təsərrüfatdaxili) maliyyə ehtiyatları;
- * müəssisənin borc aldığı və cəlb etdiyi maliyyə vəsaitləri;
- * müəssisənin daxil olduğu birliyin mərkəzləşdirilmiş fondunun **vəsaiti**;
- * dövlət büdcəsinin vəsaiti (ümumdövlət əhəmiyyətli məhsul buraxan müəssisələrdə).

Müəssisələrdə maliyyə menecmentinin düzgün təşkili ən sərfəli şərtlərlə əlavə maliyyə ehtiyatlarını cəlb etməyə, onları daha böyük səmərə ilə investisiya qoyuluşuna yönəltməyə, maliyyə bazarında qiymətli kağızlar alqı - satqısı edərək faydalı əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan verir.

İnvestisiya məqsədləri üçün pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin əsas üsullarından biri də qiymətli kağızların buraxılışıdır. Qiymətli kağızların (istiqrazların, səhmlərin) buraxılması, onların maliyyə bazarında satılması, eləcə də bazardan digər qiymətli kağızların alınması müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin əsas fəaliyyət növlərindən, maliyyə ehtiyatlarının mühüm istifadə

istiqlamətlərindən biridir. Əlavə maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsi üsulu kimi qiymətli kağızların buraxılması və satılması zamanı müəssisə rəhbərləri və menecerləri vacib bir məsələni - məhz hansı növ qiymətli kağızın və hansı şərtlərlə daha çox mənfəət gətirəcəyini - əvvəlcədən marketinq araşdırmaları aparmaq yolu ilə həll etməlidirlər.

Hər bir müəssisə ixtiyarlıdır ki, təsərrüfat ilinin nəticəsinə görə onun sərəncamında qalan xalis mənfəətdən xüsusi təyinatlı fondlara (“Sosial sahə fondu”, “İstehlak fondu”, “Kadr hazırlığı fondu”) müəyyən həcmdə ayrılımlar aparmaqla həmin fondları formalaşdırsın. Bu fondların vəsaiti yeni əmlakın yaradılmasına səbəb olmayan, yalnız sosial sahənin (kapital qoyuluşundan başqa) inkişafına yönəldilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, işçilərin həvəsləndirilməsi, onlara maddi yardım göstərilməsi, mütəxəssis kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf edilir. Göstərilən fondlara mənfəətdən ayrılımlarının konkret həcmi hər bir müəssisənin idarəetmə orqanları tərəfindən müəyyən edilir və fondların istifadə olunmamış qalığı növbəti ilə keçir. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyi analizi pul resurslarının hərəkətinin analizi ilə məhdudlaşmır. Yuxarıda sıralanmış metodlar yalnız son dövrlərdə yerli praktikada hamı tərəfindən istifadə edilməyə başlanmışdır. Digər tərəfdən idarə etmənin səmərəliliyi analizinə müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyi analizi də daxildir. Azərbaycan şəraitində maliyyənin işləyişi nəzər nöqtəsindən müəssisənin pul resurslarının (pul axınlarının) hərəkətinin və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini və onun maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin kompleks analizi ilə tanış olmaq (əsaslanmaq) lazımdır. Verilmiş (hazırkı) aspektdə biz müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə investisiyalaşdırılan maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi məsələsinə xüsusi diqqət verəcəyik. Professor D.S. Molyakovun fikrincə, dövriyyə vəsaitlərinə investisiyalaşdırılan maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəlilik dərəcəsi aşağıdakı göstəricilərin köməyi ilə qiymətləndirilə bilər:

- 1) gün olaraq dövriyyə sürəti və dövriyyə sürəti əmsalı;

- 2) dövriyyə vəsaitlərinə qoyulan hər bir manata düşən buraxılan ümumi və ya əmtəəlik mal (yükləmə əmsalı);
- 3) rentabellik;
- 4) xüsusi vəsaitlərin mühafizəsi (mühafizə əmsalı).

Rentabellik göstəriciləri, mənfəət əldə olunmasına qoyulan vəsaitə düşən mənfəət normasını əks etdirməklə, maliyyə resurslarının investisiyalaşdırılması momentindən mənfəət formasında son nəticənin əldə olunmasına qədər ki aralıqdakı səmərəlilik amillərini olduqca tam şəkildə əks etdirir. Burada əsas istiqamətverici qoyulan maliyyə resurslarına düşən mənfəət normasıdır. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyi son nəticədə səmərəliliyin aralıq göstəriciləri ilə şərtləndiyinə görə, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin aşağıdakı göstəricilərinə baxılması zəruridir. Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün, cəlb olunma mənbəyindən: xüsusi və ya borc asılı olmayaraq onun malik olduğu bütün resursların istifadə olunmasının bütövlükdə əsas və dövriyyə kapitalının idarə olunmasının səmərəliliyini əks etdirən iqtisadi rentabellik (İR) olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi rentabellik ümumi mənfəətin aktivlərin orta illik dəyərində nisbəti kimi hesablanır:

$$İR = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Aktivlərin orta illik dəyəri}} \times 100\% .:$$

Burada aktivlərin orta illik dəyəri, aktivlərin ilin əvvəlindəki və sonundakı ümumi dəyərinin yarısı ilə kvartallara görə aktivlərin aralıq dəyərləri cəminin dördə ildəki kvartal sayına) bölünməsi ilə tapılır.

«X» müəssisəsi üçün keçən ilin nəticələrinə görə İR:

$$İR = \frac{\dots\dots}{\dots\dots} = ?\%$$

Bu müəssisənin əvvəlki ildəki fəaliyyət nəticələrinə görə zərər etmiş və İR mənfəi olmuşdur.

$$iR = \frac{\dots\dots\dots}{\dots\dots} = -\%?$$

Müəssisənin iqtisadi rentabelliği artma meylı göstərir ki, bu da müəyyən dərəcədə fəaliyyət dövrünün (tsikl) müxtəlif mərhələlərində onun maliyyə resurslarının idarə olunmasının səmərəliliyinin artmasını göstərir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyinin tamamlayıcıları bir sıra xüsusi rentabellik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Onların ən mühümü – müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin rentabelliği (XVR) göstəricisidir:

$$XVR = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Xüsusi kapital}} \times 100\%$$

Analiz olunan «X» müəssisəsi üçün bu göstərici 2000-ci ildə böyüməyə doğru meyl etmişdir ki, bu da kəmiyyətcə onun xüsusi maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyinin artmasını əks etdirir: ?-ci ilin nəticələrinə görə proqnozlaşdırılan

$$XVR^*(2000) = \%, \text{ faktiki olaraq isə } XVR(2000) \frac{\dots\dots\dots}{\dots\dots} \times 100 = \%, \text{ olmuşdur.}$$

Mənfəətin satılan malların (malların, xidmətlərin) maya dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunan satışların rentabelliği səmərəliliyin mühüm göstəricisidir. Keçən ilin nəticələrinə görə «X» müəssisəsinin satışlarının rentabelliği 22% olmuşdur ki, bu da təxminən bizim regionun sektor ortalaması səviyyəsinə uyğundur.

Rentabellik analizinin dövriyyə analizi ilə kompleks şəkildə keçirilməsi zəruridir. Çünki, iqtisadi rentabelliğın idarə olunması prosesində vəsaitlərin dövriyyəsi və rentabelliği qarşılıqlı asılıdır, bu mənada ki, satışların minimal rentabelliği hesabına vəsaitlərin dövriyyə sürətinin yavaşlandırılması hesabına mal vahidinə düşən mənfəətin artırılması variantları mümkündür. Gün olaraq dövriyyənin müddəti göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$D_o = \frac{S_o \cdot D}{R}$$

Burada, S_0 – verilmiş periodun sonunda və ya period ərzində orta hesabla mövcud dövriyyə vəsaitləri;

D – verilmiş perioddakı gün sayı;

R – bu period ərzindəki malların maya dəyəri ilə həcmi.

$$D_o = \frac{\text{-----} \times 365}{\text{-----}} = 56 \text{gün}$$

Dövriyyə əmsalı aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$K_o = \frac{R}{S_o} = \frac{\text{-----}}{\text{-----}} = 6,5$$

Bütün dövriyyə vəsaitləri üzrə hesablanan faktiki dövriyyə sürəti keçmiş hesabat periodunun faktiki məlumatları ilə müqayisə olunur. Normallaşdırılan dövriyyə sürətinin plan göstəriciləri də hesablanır və bu dövrün faktiki məlumatları ilə müqayisə olunur.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, «X» müəssisəsinin dərəcə ilə aid dövriyyə sürəti göstəricisi:

$$D_o = \frac{\text{-----} \times 365}{\text{-----}} = 103 \text{gün}$$

$$K_o = \frac{\text{-----}}{\text{-----}} = 3,5$$

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürəti yavaşlaya və ya sürətlənə bilər. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürətinin artması nəticələrində, yəni, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyənin ayrı-ayrı və bütün mərhələlərində keçirdiyi müddətin azalması, bu vəsaitlərə tələbatı azaldır, onların dövriyyədən azad olması baş verir. Dövriyyə sürətinin yavaşlaması dövriyyəyə əlavə vəsait cəlb olunması ilə müşayiət olunur. Qeyd edək ki, professor D.S. Molyakov tərəfindən müəssisənin vəsaitlərinin istifadə olunmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün təklif olunmuş metodika bu dissertasiyanın irəlindəki fəsildə qeyd olunmuş metodlarla müqayisədə mahiyyətə daha sadə və reallığa daha yaxındır və bununla bərabər böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə biz, fəaliyyət dövrünün bütün mərhələlərində: onların istehsal fondlarına investisiyalaşdırılması momentindən, yəni onların dəyər formasının dəyişməsi nəticəsində xüsusi olaraq maliyyə resursu olmağı dayandırdığı vaxtdan onların müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olan mal (iş, xidmət) satışından gəlirin tərkibində mənfəət artımı şəklində əldə olunması, yəni, vəsaitin dəyər formasının dəyişməsi nəticəsində yenidən gəlirlər və daxilolmalar formasını qəbul etdiyi vaxtda qədərki momentə qədər. Maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinə baxdıq. Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyət dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində, xüsusilə dəyərin pul formasına keçdiyi mərhələdə maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi cəhdlərinin mənası olmazdı, çünki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi bütün təkrar istehsal prosesinin nəticəsidir.

Yəqin ki, söhbət xüsusi və ya cəlb olunmuş maliyyə mənbələri (belə göstəricilər yuxarıda verilmişdir) hesabına yaradılan vəsaitlərin istifadə olunmasının səmərəliliyi haqqında və yaxud da müəssisənin maliyyə resurslarının başqa emitentlərin qiymətli kağızlarına investisiyalaşdırılmasının səmərəliliyi haqqında gedə bilər, lakin bu ayrı bir tədqiqatın predmetidir.

Hazırkı paragrafın nəticəsi kimi qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin analizi ilə əlaqədar təklif olunmuş metodlar əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının alınmasına şərait yaradır və eyni zamanda müəssisənin özünün fəaliyyət strategiyasının, sektoral xüsusiyyətlərinin və təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq maliyyə işinin təşkili xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını da tələb edir.

3.3 Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin maliyyə resurslarından istifadəyə təsiri və səmərəliliyinin artırılması yolları.

Beynəlxalq münasibətlər sistemi uzun bir inkişaf yolu keçmiş və bütün ölkələr maliyyə - iqtisadiyyat münasibətlərinə bu sistem vasitəsilə daxil olmuşlar. Siyasi və iqtisadi qloballaşması şəraitində beynəlxalq maliyyənin genişlənmə prosesi daha da sürətlənmişdir. Maliyyə ehtiyatlarının hərəkət yolundakı müxtəlif maneələr tədricən aradan qaldırılmışdır. Adətən bu münasibətlər müxtəlif formalarda özünü göstərir. Buraya əsasən valyuta, kredit və investisiya münasibətlərini aid etmək olar. Valyuta bütün iqtisadi münasibətlərdə əsasən ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərini çox zaman valyuta münasibətləri kimi xarakterizə edirlər.

Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin mühüm formalarından biri kredit münasibətləridir. Bu münasibətlər qaytarılması və faizin ödənməsi məcburi olan borc kapitalının valyuta və əmtəə ehtiyatlarının təqdimi ilə bağlı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti olmaqla yanaşı bu sahədə kreditorlar və borclular qismində xüsusi banklar, dövlət idarələri və hökumət, beynəlxalq və regional valyuta kredit təşkilatları çıxış edir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasəti həyata keçirilərkən beynəlxalq təsirlərin əhatə dairəsi nəzərə alınmalıdır. Maliyyə təkə ölkə daxilində deyil, həm də beynəlxalq miqyasda iqtisadi proseslərin ən mühüm aspektini təşkil edir. Maliyyə siyasəti təkə bir dövlətin daxilində qapanıb qalanda bir çox amillə maliyyənin rolunu mürəkkəbləşdirir və aparılan siyasət lazımi nəticəni vermir. Hal-hazırda çoxlu sayda regional və beynəlxalq maliyyə təşkilatları fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində ən mühüm yeri Beynəlxalq Valyuta Fondu tutur. Mahiyyətə pul vəsaitlərinin beynəlxalq hərəkətinin təmin olunmasına və milli valyutaların beynəlxalq nüfuzunun qorunmasına xidmət edən bu siyasət beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin maliyyə - pul münasibətləri sahəsində apardıqları siyasət maliyyə və valyuta siyasəti kimi

qiymətləndirilir. Bu zaman aparılan valyuta siyasəti milli valyuta sistemi, dünya valyuta sistemi və beynəlxalq valyuta sistemi çərçivəsində həyata keçirilir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin məcmusu kimi tarixən ilk dəfə milli valyuta sistemi yaradılıb. Bu sistem iqtisadi əlaqələrin və milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun möhkəmləndirilməsi əsasında meydana gəlmiş valyuta münasibətlərinin təşkilinin hüquqi formasıdır. Milli valyuta sistemi pul-kredit sisteminin tərkib hissəsi olsa da, öz fəaliyyət xarakterinə görə ölkə sərhədlərindən kənara çıxır. Bu sistemin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən amil milli iqtisadiyyatın və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf səviyyəsidir. Bir qayda olaraq, milli valyuta sisteminin əsas prinsipləri ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bu sistemin əsas elementləri milli valyutanın dönərlilik səviyyəsi, onun kursu, beynəlxalq alıcılıq qabiliyyəti, valyuta məhdudiyyətlərinin olub-olmaması, beynəlxalq kredit vəsaitləri və onlardan istifadə qaydalarının ölkənin beynəlxalq hesablaşmalarının müəyyənləşdirilməsi, ölkənin valyuta münasibətlərini tənzimləyən və onlara xidmət edən milli orqanlar aid edilir.

Bu sistem dünya təsərrüfatının inkişafı əsasında meydana gələn, dövlətlərarası razılaşmalar və konvensiyalarla təsdiq edilən beynəlxalq valyuta münasibətlərinin təşkili forması olub, yəni dünya valyuta sistemi ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Ancaq dünya valyuta sistemi milli valyuta sistemindən özünün bəzi elementləri ilə fərqlənir. Dünya valyuta sisteminin elementlərinə əsasən valyuta ehtiyatları, beynəlxalq hesablaşmalar üçün pul vahidləri, valyutaların qarşılıqlı dönərliliyi, valyutaların nisbətlərinin müəyyən olunmuş vahid rejimi, valyuta kurslarının müəyyəmləşdirilməsi, valyuta məhdudiyyətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi, beynəlxalq kredit vəsaitlərindən və beynəlxalq hesablaşmaların əsas formalarından istifadənin müəyyən olunmuş vahid qaydaları və valyuta tənzimlənməsini həyata keçirən beynəlxalq təşkilatlar daxildir.

Dövlətin valyuta tənzimlənməsi dedikdə ilk növbədə, valyutaya məhdudiyyətlər və limit qoyulması başa düşülür. Valyuta münasibətlərini tənzimləmək üçün dövlətin əsas vəzifələri, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, valyutanın sabitliyinin qorunması onun dəyərinin möhkəmləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılması kimi məsələlər öz həllini tapması nəzərdə tutulur.

İnteqrasiya şəraitində müasir praktikada valyuta tənzimlənməsinin bir neçə metodundan istifadə olunur. Valyuta tənzimlənməsinin liberallaşdırılması zamanı valyutanın bir hissəsi ixracatçıların sərəncamında qalır, qalan hissəsi isə məcburi qaydada Mərkəzi Banka satılır.

Qeyri – liberal valyuta tənzimlənməsində isə ixracatçıların əldə etdikləri xarici valyutanı Milli Bank məcburi qaydada və bazar qiymətinə, ya da hökumətin müəyyənləşdirdiyi qiymətə satın alır.

Valyuta məhdudiyyəti zamanı hesab sahibinin razılığı ilə bu hesablara məhdudlaşdırma rejimi tətbiq edilir və onlar xüsusi təyinatlı hesablara aid edilir. Ölkə daxilində olan hüquqi və fiziki şəxslər bu rejimin tələblərinə uyğun olaraq valyuta vəsaitlərindən istifadə edirlər. Bundan başqa, valyuta kursuna və kapitalın hərəkətinə təsir göstərmək üçün isə bu hesablar üzrə faiz dərəcələri müxtəlif səviyyələrdə saxlanılır.

Maliyyə, cari ticarət və qeyri-ticarət əməliyyatları tədiyyə balansı üzrə valyuta məhdudiyyətlərində öz əksini tapmalıdır. Bu məhdudiyyətlər ticarətin ümumi cəminə və səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərməklə yanaşı eyni zamanda cari əməliyyatlarla bağlı bəzi məhdudiyyət formalarına da rast gəlmək mümkündür.

Bu məhdudiyyət formalarına isə aşağıdakıları aid etmək olar: əcnəbi ixracatçıların ölkədə satdığı əmtəənin hesabına əldə etdikləri vəsaitlərə sahib olmaq hüquqlarının qismən məhdudlaşdırılması, ixracatçıların xarici valyuta satmalarına məhdudiyyət qoyulması və bəzi idxal mallarının haqqının xarici

valyuta ilə ödənilməsinin qarşısının alınması və xarici valyutanın ölkədən çıxarılmasının məhdudlaşdırılması.

Adətən valyuta məhdudiyyətlərini maliyyə və gömrük orqanları tənzimləyir. Valyuta siyasətini və valyuta məhdudiyyətlərini gerçəkləşdirən əsas dövlət qurumlarından biri gömrük orqanıdır. Bu orqan ümumiqtisadi tənzimlənmənin və iqtisadi inkişafın başlıca aləti kimi çıxış edir.

Göründüyü kimi milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsində beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin və milli valyuta sisteminin rolu çox böyükdür. Ona görə də milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasında bu amillər də nəzərə alınmalıdır.

Dünya təcrübəsində milli iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün əsasən aşağıdakı iqtisadi modellərdən birini seçmək məqsədmüvafiq hesab edilir: qapalı milli iqtisadiyyat, inkişaf etmiş dövlətin yardımından istifadə etməklə qurulan milli iqtisadiyyat və bazar prinsipləri əsasında formalaşan milli iqtisadiyyat.

Bu modellərdə hər hansı birini seçməmişdən əvvəl milli qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri nəzərə alaraq müasir şəraitə uyğun milli iqtisadiyyatın və milli bazarın formalaşmasının daha mükəmməl optimal modelinin nəzəri cəhətdən işləyib hazırlamaq lazımdır. Fikrimizcə, milli iqtisadiyyatın makroiqtisadi göstəricilərini təhlil edərək iqtisadi problemləri həll etməklə, iqtisadi prosesləri düzgün qiymətləndirməklə və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnərək milli iqtisadi inkişaf modelini müəyyənləşdirmək olar. Yəni iqtisadiyyata dinamik bir sistem kimi baxmaqla yanaşı burada insan faktoruna, iqtisadi proseslərə və eyni zamanda dövlət müdaxiləsinin forma və üsullarına xüsusi diqqət yetirmək də lazımdır.

Fikrimizcə, bazar iqtisadiyyatının göstərilən modellərində oxşarlıq olmaqla yanaşı onlar ümumi bazar qanunları əsasında fəaliyyət göstərirlər. Burada dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi və sosial tələblərin ödənilməsi əsas götürülür. Ayrı-ayrı dövlətlərin seçdiyi milli iqtisadi modellər bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinə bu və ya digər formada öz müsbət və ya mənfi təsirini də göstərir. Makroiqtisadi

səviyyədə tənzimləmə bazarın bütün modellərində mövcuddur. Dünyada mövcud olan bazar modelləri və onların inkişaf tarixi şəraitindən, əhalinin adət ənənəsindən, təbii resurslardan, işçi qüvvəsindən və mövcud şəraitdən də asılıdır.

Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatında mövcud olan üç modelindən birinin seçilməsi və yaxud qarışıq modeldən istifadə edilməsi də mümkündür. Bu modellərə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı (Almaniya), liberal model (ABŞ) və sosial-demokrat modellərini (İsveç) aid etmək olar.

Göstərilən modellər bir-birindən əsasən dövlətin sosial siyasətinə, mülkiyyət formalarına və dövlət tənzimlənməsi səviyyəsinə görə fərqlənilir.

Müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatının digər tiplərinin və modellərinin olması fikirləri də mövcuddur. İqtisadiyyatda Amerika, İsveç, Fransa, Çin, Yaponiya və Koreya modellərinin mövcud olması ilə yanaşı bu ölkələrin iqtisadiyyatı və onun inkişafı da biri-birindən köklü surətdə fərqlənilir. Bu da təbii haldır. Hələ 1946-cı ildə məşğulluq haqqında qanun qəbul edən ABŞ senatı burada dövlətin ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinə görə məsuliyyət daşmasını müəyyənləşdirir. İstehsalın təmərküzləşməsi prosesi nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin güclənməsi və eyni zamanda işçi qüvvəsinin tərkibində də dəyişikliklər baş verdi, nəticədə qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilərin sayı istehsalla məşğul olan işçilərin sayından xeyli artıq oldu.

Sonrakı illərdə ABŞ iqtisadiyyatının sağlamlaşdırılması proqramı (1980) aşağıdakı vəzifələrin həllini qarşıya qoyurdu: vergilərin və şəxsi gəlir vergilərinin azaldılması, hökumət xərclərinin artırılmasının qarşısının alınması, sosial proqramların ixtisar edilməsi, infilyasiyanın tənzimlənməsindən dövlətin imtina etməsi. Nəticədə, 1986-cı ildə şəxsi gəlir vergisi 50% -dən 28%-ə, korporasiyaların gəlirlərindən vergilər 46%-dən 34%-ə endirildi və 6 milyon az gəlirli ABŞ vətəndaşı federal vergilərdən tamamilə azad edildi. İqtisadiyyatın köklü struktur dəyişikliyi nəticəsində 1983-cü ildən başlayan iqtisadi yüksəliş 1989-cu ilə qədər davam etdi.

Bu illərdə ölkədə ÜMM və məhsul istehsalının həcmi 1979-cu ildəkindən 28% çox oldu, 17 milyondan çox yeni iş yeri yaradıldı. İşsizlik ən aşağı səviyyəyə düşərək bütün işçi qüvvəsinin cəmi 5 faizini təşkil edirdi.

ABŞ iqtisadiyyatında uzunmüddətli yüksəlişdən sonra 1989-1992-ci illərdə istehsalın artım sürəti kəskin azalmağa başladı. ÜMM-un orta illik artımı 1982-1988-ci illərdə 3.8% təşkil etdiyi halda göstərilən üç ildə bu artım 1%-ə yaxın oldu. 1990-cı ilin əvvəlində dövlətin büdcə kəsiri 290 milyard dollar, dövlət borcu isə ən yüksək həddə çatdı və nəticədə ABŞ böyük borclu ölkəyə çevrilməklə yanaşı investisiya xərclərinin kəskin azalması baş verdi. Daha sonra 1993-cü ildə iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə uzunmüddətli investisiya proqramının həyata keçirilməsinə 140 milyard dollar vəsait ayrıldı. Nəticədə ölkədə işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş, yeni iş yerləri yaranmış və dövlətin büdcə kəsiri kəskin azalmışdır. Göründüyü kimi ayrı-ayrı illərdə və müxtəlif şəraitdə ABŞ-da aparılan çevik iqtisadi siyasət ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etməklə yanaşı eyni zamanda tətbiq olunan iqtisadi modelin düzgün seçildiyi bir daha sübut olundu.

XXI əsrdə dünya iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutan Yaponiya son illərdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyada beynəlxalq əhəmiyyətli maliyyə mərkəzinə çevrilməkdədir. Hal-hazırda Yaponiyanın xalis maliyyə aktivlərinin ümumi həcmi 129 milyard dollara çatmışdır. 1995-ci ildə dünyada yapon kreditlərinin xüsusi çəkisi 53% olmuşdur.

Hələ 1983-1991-ci illərdə Amerikanın yüksək texnologiyaya malik şirkətlərinə qoyulan xarici investisiyaların üçdə ikisindən çoxu Yaponiyanın payına düşürdü. 1981-ci ildə Yaponiya “Gələcək nəsil sənayesinin baza texnologiyası” adlı üç hissədən ibarət olan geniş bir proqram irəli sürülmüşdü. Bu proqram yeni materiallar-yüksək keyfiyyətli şəxsi məhsullar, elektrik keçirən polimerlər, plasmaslar istehsalı, bio-texnologiyanın inkişaf etdirilməsi və yeni elektron cihazlarının hazırlanmasını nəzərdə tuturdu. Dünyada 90-cı illərin əvvəllərində müəyyən proqram üzrə istehsal əməliyyatı yerinə yetirən 610 min mexanizmdən

385 mini Yaponiyada istehsal olunmuşdur. İqtisadi inkişaf baxımından fəvqəldövlətə çevrilən Yaponiyanın dünya təsərrüfat sistemində təsiri getdikcə artmaqdadır. Dünyada istehsal olunan ümumi məhsulun 40%-ə yaxını və dünya üzrə məhsul ixracatının 20%-dən çoxu bu iki dövlətin Yaponiyanın və ABŞ-nın payına düşür.

Yaponiyanın iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün 80-cı illərin əvvəllərində yeni sənaye sahələrinin inkişafı öz müsbət nəticəsini verməkdədir.

Yapon bazar iqtisadi modelinin əsas cəhətlərinə milli iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin yüksək səviyyəsi, özünü müdafiənin möhkəmləndirilməsi və inkişafının 5 illik planının tərtibi, qəbul edilən qərarlarda fəhlələrin iştirakının təmin edilməsi, müəssisədə çalışan işçilərin və rəhbərlərinin əmək haqlarının arasındakı fərqin minimum həddinin müəyyən edilməsi və nəhayət, dövlət tərəfindən sosial bərabərliyin təmin edilməsini daima gücləndirmək sosial vəzifələrin həlli isə koorparasiyaların və təşkilatların üzərinə qoymağa aid etmək olar.

Bir-birindən tamamilə fərqli Amerika və Yapon bazar iqtisadiyyatı modellərinin müqayisəsindən görüldüyü kimi iqtisadi inkişaf modelinin seçimi üçün həlli vacib digər faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Milli iqtisadi inkişaf modelinin seçimi ilə yanaşı bazar münasibətləri sisteminin inkişafı üçün eyni zamanda təbii resursların səviyyəsi, geoqrafik vəziyyət, milli adət və ənənə, tarixi inkişaf səviyyəsi və cəmiyyətin sosial inkişaf meyillərinin istiqaməti də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi yəni makro-iqtisadi səviyyədə tənzimləmədə tənzimləmənin iqtisadi metodlarından istifadə daha səmərəlidir. Buraya pul-kredit, büdcə-vergi, maliyyə, valyuta və investisiyanı aid etmək olar. Məsələn, ABŞ-da tənzimləmə büdcə-vergi sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. İsveç modeli sosial-iqtisadi siyasətin və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə seçilir.

Burada əsasən məşğulluq, kadr hazırlığı və əmək bazarına aid olan sahələrə üstünlük verilir.

Fikrimizcə milli iqtisadi modelin əsasını istehsalın sürətli inkişaf olmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün isə dövlətin maliyyə ehtiyatları, dövlət büdcəsinin əsas hissəsi istehsal yönümlü müəssisələrə və investisiya qoyuluşuna yönəldilən vəsaitləri artırmaq lazımdır.

İstehsal nəticəsində məhsulun sərbəst bazarda satışından əldə edilən pul vəsaiti gəlir bölgüsündə tarazlığı qorumaqla yanaşı tələb və təklifin ödənilməsi və eyni zamanda inflyasiyanın qarşısını ala bilər. Bu ancaq bazarda sağlam rəqabət mühitində mümkündür. Belə halda qiymətlər dəyişmədən sərbəst və uzunmüddət qala bilər. Sərbəst bazarlarda pul kütləsinin həcmi ilə bazara çıxarılan hazır məhsulun dəyəri bir-birini tarazlayır. Nəhayət, yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi inkişafın səviyyəsi və iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında formalaşması ilk növbədə beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin vəziyyətindən xeyli asılıdır.

NƏTİCƏ

Bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin təmin olunmasında mühüm amillərdən biri də maliyyə resurslarının mövcudluğudur. Maliyyə münasibətləri ilə bazar münasibətləri arasında qarşılıqlı əlaqə alqı-satqı prosesi və ekvivalent mübadilə zamanı maliyyə münasibətlərinin meydana gəlməsi fikri ilə əlaqədardır. Maliyyə münasibətləri isə birinci növbədə maliyyə əməliyyatları ilə bağlı olan və əslində onların əsasını təşkil edən ictimai-iqtisadi münasibətlərlə üzvi surətdə əlaqədardır. Həmin münasibətləri obyektiv surətdə yarananlar ictimai həyatın müxtəlif dairələrində çalışan iştirakçılar – əməli fəaliyyət göstərənlər – onlar gündəlik, ardıcıl və qarşılıqlı əlaqələridir. Bazar iqtisadiyyatın sistemində maliyyə münasibətlərinin hədləri ictimai istehsalın çərçivəsindən kənara çıxır və ictimai həyatın digər sahələrini də əhatə edir. İctimai həyatın müəyyən tərəfinə müdaxilə edən və o dairədə özünəməxsus xüsusiyyətləri əks etdirən maliyyə münasibətləri, əksər hallarda özünü pul formasında təzahür etdirir. Maliyyə münasibətlərinin mühüm əlamətlərindən biri kimi onu xatırlatmaq yerinə düşər ki, maliyyə münasibətləri əksər hallarda maliyyə resursları adlanan bir formanı qəbul edən – pul gəlirləri və yığımlarının formalaşması, yaranması ilə əlaqədardır. Onu da etiraf etməliyik ki, əməli həyatımızda maliyyə sisteminin maliyyə resursları formasını qəbul edən pul vəsaitlərinin mütləq hərəkəti ilə müşayiət olunur və yerinə yetirilir. Deməli, maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısı rolunu oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparılan iqtisadi islahatların əsasən əlbəttə ki, iqtisadi stimullaşdırma sistemi təşkil edir. Bu islahatlar müəssisələrə iqtisadi azadlıq və maliyyə müstəqilliyi verməlidir və eyni zamanda onların məsuliyyəti də artmalıdır. Bazar mexanizminin real olaraq işə düşməsinin əsas vasitələrindən biri də ayrı-ayrı təsərrüfatların subyektlərin həqiqi bazara xas olan əmtəə-pul münasibətlərinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Hazırda respublikamızda bir sıra səhmdar cəmiyyətləri, icarə, kooperativ və s. müəssisələr yaradılmışdır. Əgər bu qurumlar maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərini

bazara uyğunlaşdırma bilməsələr, onda lazımı müsbət nəticə əldə edə bilməyəcəklər. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm tələblərindən biri də geniş və tam nəzarət oluna bilən maliyyə bazarının mövcudluğudur. Maddi ehtiyatların alınıb-satıldığı bazarlar iqtisadi ədəbiyyatda real aktivlər bazarı, pul vəsaitlərinin iqtisadi münasibətlərinin iştirakçıları arasında bölgüsünü təmin edən bazarlar isə maliyyə bazarları adlandırılır. Maliyyə bazarı olduqca geniş anlayışlardır. Ona görə ki, o təkcə milli iqtisadiyyatın maliyyə tərəflərini deyil, həmçinin kredit münasibətlərini müxtəlif formalarını əhatə edir. Bütün bu müxtəlif formaları diqqətlə təhlil etsək ümumi şəkildə maliyyə bazarını iki yerə bölmək olar: birincisi, bank kreditləri bazarı, ikincisi, qiymətli kağızlar bazarı. Bank kreditləri bazarı kredit idarələri tərəfindən verilən ödənişli və qaytarılan ssudalar üzrə meydana çıxan münasibətləri əhatə edir. Bu ssudalar xüsusi sənədlərin tərtibindən asıl olmayaraq sərbəst surətdə satıla, alınə və ödənilə bilər. Bank kreditlərinin inkişaf nəticəsində xeyli genişlənmiş və maliyyə bazarından qoparaq müstəqil fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Bu sahə ilə indi müstəqil maliyyə sahəsi olan bank işi sferası məşğul olur.

Bazar iqtisadiyyatının formalaşması maliyyə bazarı olmadan səmərə verə bilməz. Buna görə də hazırda ölkədə maliyyə bazarının formalaşması olduqca zəruridir. Bunun üçün ilk növbədə lazımı hüquqi baza yaradılmalıdır. Bir tərəfdən daxili qanunvericilik sistemi işlənməli, sadə, keçici veksellər, investisiya və maliyyə şirkətləri, investisiya və çek fondları, diler və broker fondları haqqında müvafiq qanunvericilik aktların fond birjalarının iş qaydaları qiymətli kağızlarla işin lisenziyalaşdırılması qaydaları haqqında sənədlər qəbul olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. «Hüquq» ədəbiyyatı nəşriyyatı 2003.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 2002.
4. Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il üçün Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2004.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2003, 774 s.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2005. Bakı 2005, 869 s
7. AR Milli Bankının Bülleteni № 7 (65) 2005, 24 s
8. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) «Azərbaycan qəzeti»,13 fevral 2004 cü il
9. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatı. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. Bakı. 1998, 66 s.
10. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi , w.w.w.maliyye.gov.az/
11. Azərbaycan Respublikasının 2005-ci il Dövlət büdcəsi zərfi. Ic., 326 s.
12. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, «Poliqraf», LTD, 2003, 332 s.
13. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, 2002, 132 s.
14. Ağayev A. «Dövlət borcu və onun idarə edilməsi» (monoqrafiya) Bakı 2002. 318 s.
15. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2002, 445 s.
16. Bağirov D.A. Vergi auditi. Bakı, 1999, 428 s.

17. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Būdcə sistemi. Bakı, 2003, 418 s.
18. Būdcə terminləri: izahlı lüğət. Bakı, 2003, 100 s.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı: Müəssisələrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi cəhətdən dayanıqlı maliyyə potensialının formalaşması, müəssisənin öncül istiqamətləri üzrə onların səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, maliyyə potensialının təşəkkülü məsələsi zəngin məzmunla malik olan mürəkkəb, sistemli bir problemdir. Bu problemin tərkib hissələri kimi hər şeydən əvvəl maliyyə resurslarının əmələgəlmə və reallaşma mexanizmlərinin aşkarlanması, maliyyə resurslarının strukturunun optimallaşdırılması vəzifələrinin müəyyən edilməsi və onların həlli istiqamətlərinin üzə çıxarılması çıxış edir.

Maliyyə resurslarının formalaşması və ondan səmərəli istifadə olunması hər bir müəssisənin inkişafının (likvidlik və dayanıqlıq göstəricilərinin yüksək olması) və müəssisənin böyük müəssisələr arasında səmərəli inteqrasiyasının təmin olunmasının, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin vaxtında həllinin əsas amilidir. Bu baxımdan qeyd olunan problemin bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə həlli məsələsi daim diqqət mərkəzində durur.

Bununla yanaşı, xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının formalaşması, inkişafı və istifadəsi özündə müəssisənin iqtisadi mənafeələrinin uzlaşdırılmasını əks etdirir. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə potensialının formalaşması ilə bağlı problemlərin aşkarlanaraq həll olunması mühüm istiqamətlərdən biri olmalıdır. Həmin problemlə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, bu sahədə xeyli həllini gözləyən məsələlər vardır, belə ki hazırda mövcud olan mexanizmlər heç də həmişə müəssisənin malik olduğu iqtisadi resursları tam şəkildə maliyyə potensialı səviyyəsinə çatdırmağa və ondan axıradək səmərəli istifadə etməyə imkan vermir,

müəssisənin maliyyə potensialının formalaşması və inkişafı üzrə qanunvericilik bazasının tez-tez dəyişməsi bu sahədə qeyri-stabillik üçün əlverişli şərait yaradır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın real iqtisadi durumunun təhlili sübut edir ki, ölkənin maliyyə resurslarının təşəkkülü prosesində region büdcələrinin gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergi potensialının üzə çıxarılması da xeyli vacibdir. Belə ki, ölkənin iqtisadi regionlarında vergi resurslarının səfərbərlik miqyası və şərtləri, onların real büdcə tələbatlarına uyğunluğu pul və kredit emissiyasına, pul dövriyyəsinin həcminə və sürətinə ciddi təsir göstərir.

Etiraf etmək lazımdır ki, maliyyə resurslarının formalaşması sahəsində olan problemlərin böyük bir qismi obyektiv xarakter daşıyır və bu sahə üzrə elmi biliklərin azlığı, qabaqcıl dünya təcrübəsinin ölkəmizdə istifadəsi mexanizmlərinin axıradək yaradılmaması, bazar münasibətləri şəraitində dövlətin fəaliyyət təcrübəsinin məhdudluğu və s. ilə izah olunur. Lakin öz növbəsində məsələnin bu cür qoyuluşu yeni iqtisadi sistemin inkişaf parametrlərinin müəyyən edilməsi çərçivəsində maliyyə potensialının formalaşması problemi üzrə nəzəri tədqiqatların daha da genişləndirilməsini, bu əsasda elmi cəhətdən əsaslandırılmış praktiki tövsiyələrin irəli sürülməsini keçid dövrünün makroiqtisadi vəzifəsi kimi xeyli aktuallaşdırır.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi: Müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması üsulları, maliyyə potensialı ilə borc probleminin qarşılıqlı əlaqələri iqtisad elmi tərəfindən bu və ya digər səviyyədə tədqiq olunmuşdur. Uzaq xarici ölkə alimlərindən R. Bahl, S. Wallace, H. Baekgaard, R. Bergmann Barbara, V. Kapur, A. Klevmarken, T. Mirer, G. Orkutt, E. Symons, P. Krugman, J. Eaton, J. Sach və s. əsərlərində bu məsələlərin həllinə müəyyən yer vermişlər. Maliyyə və vergi potensialının formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məsələləri isə ümumiyyətlə bu tədqiqat işlərində kompleks və qarşılıqlı asılılıq halında araşdırılmamışdır. Rusiya alimlərindən S.Sutirin, L. Dukaniç, T. Yutkina, D. Çernik, A.Paçinok, V. Morozov, A. Vavilov və başqalarının əsərlərinin təhlili göstərir ki, onların tədqiqatlarında da maliyyə potensialının formalaşması və

qiymətləndirilməsi istiqamətlərində, xarici borc sahəsində bir qisim elmi araşdırmalar, aparılsa da, ancaq ümumi iqtisadi baxımdan maliyyə və vergi potensialının reallaşdırılması imkanları tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan iqtisadçılarından A. Nadirov, Z. Səmədzadə, Ş. Muradov, A. Ələsgərov, Ə. Nuriyev, S. Səfərov, Ş. Səmədzadə, Q. İmanov, A. Musayev, V. Novruzov, M. Həsənli, Ə. Əlirzayev, D. Bağırov, A. Abbasov, S. Məmmədov, M. Sadıqov və başqa alimlərin maliyyə resurslarının tədqiqinə dair elmi-tədqiqat əsərləri mövcuddur. İqtisadçılarımızın qeyd edilmiş problemlə bağlı elmi araşdırmalarını yüksək qiymətləndirməklə bərabər göstərmək istərdim ki, onların işlərində maliyyə potensialının iqtisadi kateqoriya kimi tədqiqi, onun qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsulları kifayət qədər açıqlanmamışdır.

Beləliklə, bu sahədə mövcud elmi-tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, xarici ölkə və respublikamızın alimlərinin tədqiqatlarında maliyyə və vergi potensialı məsələlərinin ancaq bəzi nəzəri aspektlərinə baxılmış, bu amillərin qiymətləndirilməsi üçün sistemli üsul təklif edilməmişdir. Bütün bunlar qarşıya qoyulmuş problemin aktuallığına və elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi maliyyə resurslarının təşəkkülünün nəzəri-metodiki aspektlərinin və konseptual bazasının tədqiqi əsasında müəssisələrin maliyyə potensialının formalaşması prosesində onun aşkarlanması, istifadəsi və proqnozlaşdırılması üçün sistemli metodikanın işlənməsi, likvidliyin və maliyyə dayanıqlılığın təhlili, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi, bütövlükdə müəssisənin maliyyə potensialının müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi, maliyyə potensialının inkişafında mühüm rol oynayan borclanma prosesinin inkişaf istiqamətlərinin tədqiqi və böhran səviyyəsinin səciyyələndirilməsinin aparılmasıdır.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli məqsədəuyğun sayılmışdır:

- Maliyyə resurslarının formalaşması və onun konseptual əsaslarının tədqiqi;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının metodoloji əsasları və onun idarə olunmasının strateji istiqamətləri;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə olunmasının metod və üsullarının təsnifatı;
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi yolları;
- Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının, likvidliyinin təhlili və səmərəliliyinin artırılması yolları
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə potensialı və qarşılıqlı borclar probleminin təhlili
- Maliyyə potensialının formalaşması və dövlətin maliyyə siyasəti

Tədqiqatın predmeti: Tədqiqatın predmetini müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması və idarə olunmasının strateji istiqamətləri, maliyyə resurslarının idarə olunmasının metod və üsulları, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi yolları, maliyyə dayanıqlığı və likvidliyinin təhlili, müəssisələrin maliyyə resurslarının probleminin təhlili təşkil edir. Tədqiqatın obyektini isə müəssisələrdə maliyyə resurslarının formalaşması problemləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını problemlə bağlı fərman və sərəncamlar, Azərbaycan qanunvericilik və icra orqanlarının qərarları və normativ sənədləri, Azərbaycanın yaxın və uzaq xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin maliyyə resurslarının formalaşması problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, dövrü mətbuatın materialları təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsinin illik hesabatları, İqtisadi İnkişaf, Maliyyə və Vergilər nazirliklərinin materialları, qanunvericilik

materialları, yerli və xarici ədəbiyyatlar və internet şəbəkəsində mövzuya uyğun mövcud informasiyalar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

- Maliyyə resurslarının nəzəri – metodoloji əsasları, onun mahiyyəti və quruluşu araşdırılmış, bu vəsaitlərin idarə olunması və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının metodoloji əsasları və onun idarə olunmasının strateji istiqamətləri tədqiq edilmişdir;
- Müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə olunmasının metod və üsulları təsnifləşdirilmişdir;
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi yolları tədqiq edilmişdir;
- Müəssisənin maliyyə dayanıqlığının, likvidliyinin təhlili və səmərəliliyinin artırılması yolları tədqiq edilmişdir;
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə resursları və qarşılıqlı borclar problemi təhlil edilmişdir;
- Maliyyə resurslarının formalaşması və dövlətin maliyyə siyasəti tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti: Nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırmalar prosesində əldə edilmiş məntiqi ümumiləşdirmələr və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış elmi nəticələr, müasir şəraitdə müəssisələrdə maliyyə resurslarının təşəkkülü, səmərəli istifadə imkanlarının aşkarlanması və formalaşması bazası kimi çıxış edə bilər.

Eyni zamanda dissertasiyada irəli sürülmüş elmi fikir və nəticədən “Müəssisələrin maliyyəsi” fənninin tədrisində istifadə etmək olar.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiya işində xülasə edilən nəzəri-metodik müddəalar və təcrübi tövsiyələr müəssisələrdə maliyyə resurslarının qiymətləndirməyə və proqnozunu həyata keçirməyə şərait yaradır.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş 18 adda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 98 səhifə olub, 9 mətndaxili cədvəl və 9 sxemdən ibarətdir.

Təsərrüfatçılığın müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə sabit və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, cari xərcləri və istehsalat məsrəflərini ödəmək məqsədilə təsərrüfat subyektinin sərəncamında cəmləşən daxili aktivlərin, pul gəlirlərinin və kənardan cəlb olunan vəsaitlərin məcmusu maliyyə resursları kimi xarakterizə olunur. Müəssisə özünə məxsus maliyyə resurslarından istifadədə tam sərbəstdir, lakin o həmin vəsaitlərdən qənaətlə və səmərəli istifadə etməlidir ki, yüksək iqtisadi nəticələrə nail olsun.

РЕЗЮМЕ

Объективно существующие финансовые отношения имеют конкретные формы проявления, соответствующие характеру производственных отношений в обществе. В современных условиях формы финансовых отношений претерпевают серьезные изменения. Становление рынка и предпринимательства в Азербайджане предполагает не только разгосударствление экономики, развитие конкуренции, либерализацию цен и внешнеэкономических связей предприятий, но и существенные изменения в организации финансов народного хозяйства, создание системы финансовых отношений, адекватной экономике рыночного типа.

Финансы предприятий, будучи частью общей, системы денежных отношений, отражают распределительные отношения на уровне отдельных хозяйствующих субъектов. Финансовые ресурсы предприятия, соответственно, опосредуют эти распределительные отношения, являясь их материальным воплощением. В рамках современной концепции финансового менеджмента финансовые ресурсы выступают одновременно как объект и инструмент управления.

Особый круг составляют проблемы рационального выбора источников финансирования инвестиций, определения эффективной политики управления структурой капитала предприятия, оценки эффективности управления финансовыми ресурсами предприятия, адаптации принятых на Западе методов и приемов управления ими к условиям отечественного рынка.

SUMMARY

The concrete forms of manifestation corresponding to character of relations of production in society have objectively existing financial relations. In modern conditions of a form of the financial relations undergo serious changes. Formation of the market and business in Azerbaijan assumes not only privatization of economy, competition development, liberalization of the prices and foreign economic relations of the enterprises, but also essential changes in the organization of finance of a national economy, creation of system of the financial relations, adequate economy of market type.

Finance of the enterprises, being part of the general, systems of the monetary relations, reflect the distributive relations at the level of separate economic entities. Financial resources of the enterprise, respectively, mediate these distributive relations, being their material embodiment. Within the modern concept of financial management financial resources act at the same time as object and the instrument of management.

The special circle is made by problems of a rational choice of sources of financing of investments, definitions of effective policy of management of structure of the capital of the enterprise, an assessment of effective management of financial resources of the enterprise, the adaptation accepted in the west of methods and methods of management of them to conditions of the domestic market.

Abdullayev Orxan Nadir oğlunun “Muasir şəraitdə müəssisələrin
maliyyə resurslarının artırılması istiqamətləri”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Müəssisələrdə fəaliyyət göstərən iqtisadi cəhətdən dayanıqlı maliyyə potensialının formalaşması, müəssisənin öncül istiqamətləri üzrə onların səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, maliyyə potensialının təşəkkülü məsələsi zəngin məzmunu malik olan mürəkkəb, sistemli bir problemdir. Bu problemin tərkib hissələri kimi hər şeydən əvvəl maliyyə resurslarının əmələgəlmə və reallaşma mexanizmlərinin aşkarlanması, maliyyə resurslarının strukturunun optimallaşdırılması vəzifələrinin müəyyən edilməsi və onların həlli istiqamətlərinin üzə çıxarılması çıxış edir.

Maliyyə resurslarının formalaşması və ondan səmərəli istifadə olunması hər bir müəssisənin inkişafının (likvidlik və dayanıqlıq göstəricilərinin yüksək olması) və müəssisənin böyük müəssisələr arasında səmərəli inteqrasiyasının təmin olunmasının, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin vaxtında həllinin əsas amilidir. Bu baxımdan qeyd olunan problemin bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə həlli məsələsi daim diqqət mərkəzində durur. Yerinə yetirilən dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı elmi əsaslarla sübut olunmuşdur. İqtisadi ədəbiyyatlardan və faktiki materiallardan bacarıqla istifadə edərək O. N. Abdullayev “Muasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə resurslarının artırılması istiqamətləri” mövzusunda mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətli magistr işi yazmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq magistr işini müdafiyyə

buraxmaq olar

Elmi rəhbər:

i.e.n. İ.Ə.Mirzəyev

Abdullayev Orxan Nadir oğlunun “Müasir şəraitdə müəssisələrin
maliyyə resurslarının artırılması istiqamətləri”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə

RƏY

Maliyyə resurslarının formalaşması və ondan səmərəli istifadə olunması hər bir müəssisənin inkişafının (likvidlik və dayanıqlıq göstəricilərinin yüksək olması) və müəssisənin böyük müəssisələr arasında səmərəli inteqrasiyasının təmin olunmasının, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin vaxtında həllinin əsas amilidir. Bu baxımdan qeyd olunan problemin bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə həlli məsələsi daim diqqət mərkəzində durur.

Bununla yanaşı, xüsusilə keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının formalaşması, inkişafı və istifadəsi özündə müəssisənin iqtisadi mənafeələrinin uzlaşdırılmasını əks etdirir. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, müasir şəraitdə müəssisələrin maliyyə potensialının formalaşması ilə bağlı problemlərin aşkarlanaraq həll olunması mühüm istiqamətlərdən biri olmalıdır. Həmin problemlə bağlı aparılan tədqiqat göstərir ki, bu sahədə xeyli həllini gözləyən məsələlər vardır, belə ki hazırda mövcud olan mexanizmlər heç də həmişə müəssisənin malik olduğu iqtisadi resursları tam şəkildə maliyyə potensialı səviyyəsinə çatdırmağa və ondan axıradək səmərəli istifadə etməyə imkan vermir, müəssisənin maliyyə potensialının formalaşması və inkişafı üzrə qanunvericilik bazasının tez-tez dəyişməsi bu sahədə qeyri-stabillik üçün əlverişli şərait yaradır.

İşin sonunda müasir şəraitdə maliyyə resurslarının idarə olunması istiqamətləri göstərilib. Mövcud iqtisadi ədəbiyyatlardan bacarıqla istifadə edərək O. N. Abdullayev müasir tələblərə cavab verən magistr işi yerinə yetirmişdir.

Qoyulan məqsədə nail olmasını nəzərə alaraq onun magistr işini müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi:

i.e.n. dos. S.A.Abbasov